

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного
університету

3' 2011

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком
у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного
торговельно-економічного університету"

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т., ІЗОВІТ В.	Легка промисловість України: стан, проблеми експорту та імпорту товарів	5
УМАНЦІВ Ю.	Корпоративні структури у системі економічних відносин	13
СУНДУК А.	Вплив світогосподарських процесів на розвиток соціально-економічної системи	25
ЧАЙКА Ю.	Механізми структурного розвитку національної економіки	30

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

МИКИТЮК І.	Оцінка ризиків у системі внутрішнього фінансового контролю	42
МАКОГОН В.	Пріоритети сучасної бюджетної політики України	50
СУВОРОВ В.	Оцінка ефективності фіскальної функції митних органів	57
ЕРКЕС О.	Антикризове управління як інструмент оздоровлення банку	69
БЕЛЯКОВА В.	Інформаційна база ефективності кредитних відносин	79

	ПРАВО, ЗАКОНОДАВСТВО, ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА	
ОРЛЕНКО В., ОРЛЕНКО Л. КРАСІЛІЧ Н.	Еволюція прав і свобод людини Проблеми розвитку комерційного (торгового) права України	89 100
	ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	
СТАТІНОВА Н., КУЩЕНКО О. ЗАХАРОВА Т.	Пріоритети та цінності сучасної студентської молоді Приватна власність у сучасному українському суспільстві: соціологічний вимір	107 117

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ
"Вісник КНТЕУ"**

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;
КОРОЛЬЧУК О.П., КУЧЕРЕНКО В.Д. – заступники головного редактора;
ГУЛЯЄВА Н. М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., МНИХ Є.В., НАПАДОВСЬКА Л.В., РОМАТ Є.В., СМОЛІН І.В., СУСІДЕНКО В.Т., ЧУГУНОВ І.Я. – члени редакційної колегії з економічних наук; **ПЕРЕСІЧНИЙ М.І., ПРИТУЛЬСЬКА Н.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук;
ГАЛЯНТИЧ М.К., ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М. – члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., КУЛАГІН Ю.І., ОГОРІДНИК І.В., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної колегії з філософських наук; **БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д., КОРОЛЕВ Б.І., ОРЛЕНКО В. І., ПОЛУРЕЗ В.І.** – члени редакційної колегії з історичних наук;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Завідувач редакції,
художньо-технічний редактор
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори: **Е.Ю. КИРИЧЕНКО, О.М. КОЗОДОЙ**

ВІСНИК КНТЕУ № 3'2011

Науковий журнал.

Засновник – Київський національний торговельно-економічний університет.

Видання зареєстровано в Держкомінформполітики України.

Свідоцтво КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2011 рік – 21910

Підписано до друку 10.06.11. Формат 70x108/8. Ризографія.

Ум. друк. арк. 10.9. Тираж 250 пр. Зам. 650.

Адреса редакції: 02156, м. Київ–156, вул. Кіото, 19

Телефон редакції 518–90–92, факс: 513–85–36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua

Набрано і заверстано на обладнанні університету.

Надруковано в Центрі підготовки навчально-методичних видань КНТЕУ

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 7 від 26.05.11 р.)

Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяються лише зі згоди автора та редакції.

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2011

СОДЕРЖАНИЕ

ГОСУДАРСТВО И ЭКОНОМИКА

МАЗАРАКИ А., МЕЛЬНИК Т. ИЗОВИТ В.	Легкая промышленность Украины: состояние, проблемы экспорта и импорта товаров	5
УМАНЦИВ Ю.	Корпоративные структуры в системе экономических отношений	13
СУНДУК А.	Влияние мирохозяйственных процессов на развитие социально-экономической системы	25
ЧАЙКА Ю.	Механизмы структурного развития национальной экономики	30

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

МИКИТЮК И.	Оценка рисков в системе внутреннего финансового контроля	42
МАКОГОН В.	Приоритеты современной бюджетной политики Украины	50
СУВОРОВ В.	Оценка эффективности фискальной функции таможенных органов	57
ЭРКЕС Е.	Антикризисное управление как инструмент оздоровления банка	69
БЕЛЯКОВА В.	Информационная база эффективности кредитных отношений	79

ПРАВО, ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО, ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА

ОРЛЕНКО В., ОРЛЕНКО Л.	Эволюция прав и свобод человека	89
КРАСИЛИЧ Н.	Проблемы развития коммерческого (торгового) права Украины	100

ГУМАНИТАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

СТАТИНОВА Н., КУЩЕНКО Е.	Приоритеты и ценности современной студенческой молодежи	107
ЗАХАРОВА Т.	Частная собственность в современном украинском обществе: социологическое измерение	117

C O N T E N T

STATE AND ECONOMY

MAZARAKI A., MELNIK T., IZOVIT V.	Light industry of Ukraine: state, problems of visible export and import	5
UMANTSIV Y.	Corporate structures in the system of economic relations	13
SUNDUK A.	Influence of the world business processes on the social-economic system's development	25
CHAIKA YU.	Mechanisms of national economy's structural development	30

FINANCE AND BANKING

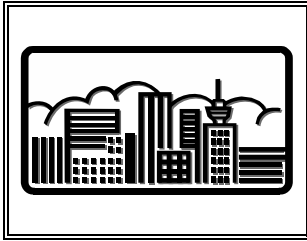
MYKYTIUK I.	Risks estimation in the system of internal financial control	42
MAKOGON V.	Modern budgetary policy priorities of Ukraine	50
SUVOROV V.	Evaluation of effectiveness of Ukraine customs authorities' fiscal function	57
ERKES O.	The anticrisis management as an instrument of bank's soundness improvement	69
BELIAKOVA V.	Information base of credit relations efficiency	79

LAW, LEGISLATION AND LAW PRACTICE

ORLENKO V., ORLENKO L.	Evolution of rights and freedoms of the human being	89
KRASILICH N.	Problems of commercial (trade) law development in Ukraine	100

HUMANITARIAN INVESTIGATIONS

STATINOVA N., KUSHCHENKO O.	Priorities and valuables of modern students	107
ZAKHAROVA T.	Private property in the modern Ukrainian society: sociological dimension	117

УДК 339.56:67/68 (477)

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТУ ТОВАРІВ

МАЗАРАКІ А., д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

МЕЛЬНИК Т., д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

ІЗОВІТ В., президент Української асоціації підприємств
легкої промисловості

Процес реформування економіки України активізував увагу до проблем низки галузей, які потерпають від недоліків економічної політики. Це, зокрема, легка промисловість, передусім виробництво шкіри, хутра, текстилю, виробів із них і взуття. Ця галузь важлива для економіки країни через значну ємність внутрішнього ринку одягу і взуття (за оцінками – 40–50 млрд грн на рік), більш високі порівняно з переробною промисловістю в цілому показники результативності та ефективності, нижчу затратомісткістю виробництва (*табл. 1*).

Водночас галузь відзначається високою оборотністю капіталу та широкими зв'язками із суміжними галузями вітчизняної промисловості – хімічною, машинобудуванням, а також із галузями АПК, що переробляють різні види сільськогосподарської сировини рослинного і тваринного походження.

У 1990 р. випуск продукції легкої промисловості України складав майже 11 % промислового виробництва, що було зіставним із часткою чорної металургії. З того часу і донині виробництво в галузі постійно зменшувалось, і у 2009 р. в обсязі реалізованої промислової продукції частка легкої промисловості становила лише 0.9 %. Різко зменшилась чисельність найманих працівників у галузі – з майже 500 тис. на початку 90-х років ХХ ст. до 262 тис. у 2000 р. і до 92 тис. – у 2009 р.

Легка промисловість відрізняється найнижчим у промисловості рівнем оплати праці (у 2009 р. – 1052 грн, що в 2 рази нижче середньої у промисловості), а частка оплати праці у ВВП галузі у 2008 р. становила 27.8 %, або в 1.8 раза менше, ніж в економіці в цілому (49.6 %). При цьому частка податків на виробництво та імпорт у галузі в 4.5 раза перевищує цей показник, що склався в економіці – у 2008 р. – 55.3% і 12.3 % відповідно (*табл. 2*).

Таблиця 1

Якісні показники виробництва у легкій та переробній промисловості у 2000–2009 рр., %*

Показники	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Затратомісткість (як відношення проміжного споживання до випуску):						
• у легкій промисловості;	79.5	68.7	62.5	56.2	62.1	–
• у переробній промисловості у цілому	79.4	78.2	76.0	75.6	78.1	76.0
Результативність (відношення доданої вартості до випуску):						
• у легкій промисловості;	20.4	31.2	37.8	43.8	37.8	–
• у переробній промисловості у цілому	20.6	21.7	23.9	24.4	21.9	24.0
Ефективність (відношення доданої вартості до проміжного споживання):						
• у легкій промисловості;	25.6	45.5	60.8	77.9	60.8	–
• у переробній промисловості у цілому	25.9	27.8	31.5	32.2	28.0	31.5

Примітка. * Розраховано за даними національних рахунків України за відповідні роки.

Таблиця 2

Структура доходів у легкій промисловості та економіці України у 2000–2009 рр.*

Показники	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Оплата праці найманих працівників:						
• % до ВВП галузі;	40.4	23.2	21.8	29.0	27.8	–
• % до ВВП економіки	42.3	49.1	49.4	48.8	49.6	51.0
Податки на виробництво та імпорт (крім субсидій):						
• % до ВВП галузі;	35.5	49.5	44.9	40.3	55.3	–
• % до ВВП економіки	16.8	12.7	13.5	12.2	12.3	12.7
Валовий прибуток, змішаний дохід:						
• % до ВВП галузі;	24.3	27.2	33.3	30.7	16.9	–
• % до ВВП економіки	40.9	38.2	37.1	39.0	38.1	36.3
Пропорція між валовим прибутком і оплатою праці, %:						
• % до ВВП галузі;	60.0	117	152.6	105.6	60.7	–
• % до ВВП економіки	96.7	77.8	75.1	79.9	76.8	71.2

Примітка. * Розраховано за даними національних рахунків України за відповідні роки.

Нижчим (в окремі роки навіть удвічі нижчим) є рівень прибутковості галузі порівняно з економікою в цілому. Прибутково працювали у 2010 р. 52.7% підприємств галузі, решта – мали збитки [1].

Пропорція між валовим прибутком і оплатою праці, яка за макроекономічним стандартом повинна знаходитись на рівні 92–93 %, у легкій промисловості здебільшого zdeформована, хоч і в економіці в цілому вона не цілком відповідає нормі. Це свідчить про недоліки податкової, цінової, структурної політики, які негативно впливають на можливості розвитку виробництва та його ефективність.

Серед чинників, які спричиняють скорочення виробництва і реалізації товарів легкої промисловості, слід відзначити також відсутність власних коштів для розвитку, звуження сировинної бази, податковий тягар, низьку платоспроможність більшості громадян, слабкий захист внутрішнього ринку від засилля імпорту. Через це виробництво продукції легкої промисловості впродовж 2000–2009 рр. скоротилося на 14.2 %, а за останні 4 роки – на 36.6 %. Порівняно з 2005 р. обсяг виробництва текстилю і виробів з нього зменшився на 26.5 %, виробництва одягу, хутра і виробів з хутра – на 48.2 %, виробництва шкіри і виробів з неї – на 11.7 %. За даними Держкомстату, на внутрішньому ринку продукція вітчизняних виробників одягу і білизни у 2009 р. становила лише 15 %, трикотажних виробів – 12 %, взуття – 6 % в обсязі продажу споживчих товарів через торговельну мережу підприємств.

Скорочення обсягів виробництва та реалізації продукції легкої промисловості, втрата 400 тис. робочих місць, низька рентабельність та збитковість багатьох підприємств стали наслідком незваженої економічної політики, зокрема з надвисокою відкритістю економіки, відсутністю заходів із підтримки конкурентних переваг, посиленням структурних деформацій у промисловості України, які призводять до збільшення частки сировинної продукції та зменшення частки продукції інвестиційного та споживчого призначення.

Результати аналізу товарних ресурсів легкої промисловості свідчать про переважання імпорту у їх формуванні, який хоч і зменшився за часткою (з 39.1 % у 2000 р. до 28.7 % у 2008 р.), але за номінальним обсягом зріс майже у три рази (табл. 3).

Звертає на себе увагу негативна тенденція щодо зменшення запасів матеріальних оборотних коштів, що порушує нормальний процес функціонування підприємств. Динаміка частки експорту у структурі товарних ресурсів має спадний характер, оскільки на неї впливає зростання частки кінцевого споживання. Однак, незважаючи на однаковий вектор зміни часток імпорту й експорту, їх різна вагомість у структурі формування відповідно ресурсів та їх використання, свідчить про переважання ролі імпорту в цьому процесі.

В зовнішній торгівлі України спостерігається протилежна динаміка потоків товарів легкої промисловості: у загальному обсязі експорту її частка зменшується з 4.6 % у 2000 р. до 2.6 % у 2009 р., у загальному обсязі імпорту, навпаки, зростає відповідно з 3.1 до 4.0 %.

Таблиця 3

Використання ресурсів у легкій промисловості у 2000–2009 рр. *

Показники	2000		2005		2006		2007		2008		2009	
	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%
Ресурси												
Валовий випуск	8384	60.9	18166	64.1	24629	71.5	30327	66.0	37311	70.6	37783	71.3
Імпорт	5376	39.1	10194	35.9	9829	28.5	15642	34.0	15517	29.4	15174	28.7
Використання ресурсів												
Проміжне споживання	5359	38.9	7922	27.9	16943	39.0	20116	28.8	7972	15.1	24891	35.3
Кінцеві споживчі витрати	5284	38.4	14489	51.1	20349	46.9	25226	36.2	35913	68.0	35481	50.3
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	-689	-5.0	-1422	-5.0	-1450	-3.3	-1504	-2.2	-1972	-3.7	-1275	-1.8
Експорт	3806	27.7	7371	26.0	7559	17.4	25922	37.2	10915	20.7	11385	16.2

Примітка. * Розраховано за даними національних рахунків за відповідні роки.

Сальдо торгівлі товарами галузі додатне у 2000–2004 рр., з 2005 р. стало від’ємним і у подальшому зростало, набувши у 2008 р. максимального значення 1.3 млрд доларів США. Це відбулося за рахунок зростання обсягів імпорту на 1 млрд доларів США, або на 53.5 % при практично незмінній вартості експорту. У 2009 р., вже за умов кризи, імпорт скоротився на 1 млрд доларів США, експорт – на 0.5 млрд доларів США, що зумовило зменшення від’ємного сальдо у 2 рази. У 2010 р., за попередніми даними, імпорт знову на 1.5 млрд доларів США перевищив експорт.

Таким чином, основним чинником формування від’ємного сальдо зовнішньої торгівлі товарами легкої промисловості є випереджаюче зростання імпорту. За період 2000–2010 рр. експорт у вартісному вимірі зріс на 59 %, імпорт – у 5.9 раза (табл. 4).

Таблиця 4

**Експорт та імпорт легкої промисловості України
у 2000–2010 рр., млн доларів США ***

Показники	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010/ 2000, %
Експорт	670.2	1162.0	1338.7	1534.1	1522.2	1035.6	1068.6	159.4
Імпорт	438.5	1459.5	1758.4	1864.4	2862.8	1827.6	2571.0	586.3
Сальдо	231.7	-297.5	-419.7	-330.3	-1340.6	-792.0	-1502.4	-

Примітка. * Розраховано за даними Держкомстату України.

Експортний потенціал галузі знаходиться під обмежувальним впливом давальницьких схем, за якими працюють 50–90 % підприємств швейної, трикотажної, взуттєвої підгалузей. Саме ці схеми визначають обсяг іноземних замовлень, а отже, обсяг виробництва продукції та її асортимент. Залежність від іноземних замовників має місце і в оснащеності підприємств, оскільки устаткування надається замовником на умовах лізингу і може використовуватися для роботи лише за давальницькою схемою.

Законом України "Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах" (1995 р.) [2] передбачалось, що ввезення на територію України сировини для її переробки на готову продукцію з метою подальшого вивезення підлягає пільговому оподаткуванню ПДВ і митом. На суму операції виписується вексель, який має бути погашений впродовж 90 днів з моменту оформлення вантажної митної декларації. Продукція, виготовлена з давальницької сировини, не оподатковується ввізним митом та іншими податками і зборами, які стягуються у разі експорту товарів, і не підпадає під режим ліцензування і квотування. Як плату за виконану роботу вітчизняний виробник отримує частину готової продукції або давальницької сировини та сплачує ввізне мито, податки і збори, які стягуються при імпорті.

Вся експортована продукція з давальницької сировини реалізується в країнах ЄС під найбільш відомими брендами. Це вигідно для учасників таких операцій: для іноземних замовників – відсутністю оподаткування та необхідності створювати постійне представництво в Україні (на відміну від схеми реалізації продукції на території України); для українських виробників – стабільною оплатою, нарахуванням нульової ставки ПДВ на свої послуги, можливістю не турбуватись про мережу реалізації, функціонування якої вимагає відповідних трансакцій.

Зазначені чинники сприяють збереженню давальницьких схем вже впродовж півтора десятиліття. Ще одна причина – відсутність власної сировини, оскільки більшість комбінатів, що виробляли вовняні, шовкові тканини, нині не працюють або реалізують свою продукцію через посередників, що завищує собівартість виробництва готової продукції. Інша причина збільшення виробничих витрат полягає в оподаткуванні митом і ПДВ ввезення матеріалів і сировини, які не виробляється в Україні. Це стосується, наприклад, еластичного полотна виробництва Італії та Німеччини, вартість якого при перетині митної території України зростає у 1.5 раза. Отже, для забезпечення підприємств легкої промисловості сировиною і матеріалами необхідно зменшити вплив на цей процес посередників та нормалізувати вартість їх імпорту.

Труднощі із забезпеченням сировиною відчувають також підприємства шкіряної та взуттєвої підгалузей через вивезення з України шкіряного напівфабрикату, що пов'язано, ймовірно, з можливістю отримання сум відшкодування ПДВ. виправити ситуацію можна шляхом запровадження квоти на експорт шкіряного напівфабрикату.

Загалом, за даними Держкомстату України [3], продукція, виготовлена з давальницької сировини, складала в експорті виробів зі шкіри та хутра до 20 %, виробів з текстилю – 70–95 %, взуття і головних уборів – 65–85 % (табл. 5).

Таблиця 5

Частка продукції з давальницької сировини в обсязі експорту товарів легкої промисловості України у 2000–2010 рр., % *

Товарні групи	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010 (січень-листопад)
Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	10.6	12.1	9.9	10.9	12.9	15.6	19.4
Текстиль і вироби з текстилю	96.9	89.4	77.8	75.4	74.3	80.1	72.4
Взуття, головні убори, парасольки	73.7	87.2	76.4	71.6	64.4	68.6	64.9
Усього	79.3	75.1	63	58.5	58.6	67.4	62.4

Примітка. * Розраховано за даними Держкомстату України.

Порівняння вартості експорту продукції, виготовленої з давальницької сировини, з вартістю імпорту цієї сировини вказує, що давальницькі схеми спричиняють вивезення з України створеної працею вітчизняних виробників доданої вартості на рівні 45–50 %.

Однак проблеми значного зростання імпорту товарів легкої промисловості пов'язані не лише з давальницькими схемами. Аналіз структури використання імпортованої продукції свідчить, що вона присутня у всіх компонентах, які входять до складу товарних ресурсів (табл. 6). В останні роки імпортована сировина складала менше 20 % всього обсягу імпорту, а решта – споживчі товари, які нині заповнили внутрішній ринок України. Цьому сприяло зниження митного захисту у зв'язку зі вступом України до СОТ та приєднанням до низки секторальних угод, зокрема щодо текстилю і одягу. З підписанням цієї угоди середньозважена ставка ввізного мита на текстиль і одяг зменшилась до 5.3 % при ставці мита на аналогічні товари в країнах ЄС на рівні 9.6 %. Водночас на значне зростання імпорту товарів легкої промисловості в Україну впливають такі чинники, як високий рівень корупції на митниці, невідпрацьована практика визначення митної вартості товарів, значні обсяги контрабандної продукції, частка якої, за експертними оцінками, нині близько 70 %.

Таблиця 6

**Структура використання імпортованої продукції
легкої промисловості у 2000–2010 рр., % ***

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Усього імпорт	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
у т.ч. використано:							
• на виробниче споживання;	45.0	35.9	34.5	33.7	24.0	26.1	18.5
• на приріст запасів матеріальних оборотних коштів;	-4.0	-2.0	-2	-1.5	-1.0	-0.9	-0.7
• на кінцеве споживання	59.0	66.1	67	67.8	77.0	74.8	82.2

Примітка. * Розраховано за даними за даними Держкомстату України.

За даними Міністерства промислової політики України [4], у 2010 р. імпорт товарів легкої промисловості перевищив експорт у 2.4 раза. При цьому майже половина імпортних надходжень забезпечено від верхнього одягу, костюмів, сорочок, трикотажної та постільної білизни, панчішно-шкарпеткових виробів, взуття, тобто продукції, яка може вироблятися в Україні і для виробництва якої є достатній потенціал. Лідером у постачанні цих товарів є Китай. Саме з цієї країни імпортується 76 % верхнього одягу для чоловіків, 77 % – для жінок; 64 % чоловічих костюмів і 62 % жіночих; майже 73 % чоловічих сорочок;

79 % верхнього трикотажу; 78.5 % взуття із загального обсягу імпорту цих виробів в Україну. За цими ж позиціями, але значно менше за часткою, поставляється продукція з Туреччини. Окремі групи товарів – одяг, взуття, білизна – завозяться в Україну з Росії, Білорусії, В'єтнаму, Індії, Бангладеш.

Крім цього, за імпортом надійшло одягу, що був у користуванні ("секонд-хенд") на суму 104.3 млн доларів США, або 9.4 % загального обсягу імпортованого одягу та інших готових виробів. За даними Української асоціації підприємств легкої промисловості, впродовж останніх 5 років в Україну щорічно ввозиться близько 80 тис. тонн товарів "секонд-хенд", або 1.7 кг на одну особу. Це негативно відбивається на розвитку вітчизняного виробництва одягу, створює проблеми для здоров'я, екологічної безпеки людей та негативний імідж для країни. Значні обсяги товарів "секонд-хенду" ввозяться в Україну різними благодійними організаціями як гуманітарна допомога без будь-яких митних зборів. Під цим же кодом УКТ ЗЕД нерідко ввозиться без оподаткування також нова продукція, яку потім реалізують через торговельну мережу за ринковими цінами. За оцінками спеціалістів, внаслідок зазначеного тіньового імпорту державний бюджет недоотримує щонайменше 1 млрд грн відповідних податків щороку.

Із метою обмеження імпорту товарів "секонд-хенд" доцільно запровадити ліцензування діяльності, пов'язаної з ввезенням і реалізацією одягу та інших виробів, які були у користування та підпадають під це визначення. Необхідно також посилити санітарний контроль як нетарифний метод обмеження імпорту небажаної та небезпечної для споживачів продукції. Можливо також (як більш суворий засіб) варто вдатися до встановлення ввізного мита в розрахунку на кілограм товарів, що був у користуванні.

Звісно, за умов членства України у СОТ заборонити імпорт текстилю, одягу і взуття неможливо. Однак, якщо навіть при надзвичайно низькій вартості робочої сили продукція легкої промисловості України не має конкурентних переваг порівняно з китайськими і турецькими товарами, то очевидно, що потрібно створювати умови для зниження собівартості продукції. Важливим кроком у цьому напрямі є зниження податків.

Новим Податковим кодексом передбачено звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від основної діяльності, підприємств легкої промисловості з початку поточного року строком на 10 років. Цей захід не стосується підприємств, які виробляють продукцію з давальницької сировини. Водночас визначено річний період, впродовж якого підприємства, що працюють за давальницькими схемами та мають угоди про таке виробництво з терміном виконання у цей період, також підпадають під дію цього положення. Важливо, що кошти, вивільнені від оподаткування, повинні спрямовуватись на збільшення обсягів виробництва, модернізацію устаткування, запровадження новітніх технологій.

Доцільно було б також звільнити від сплати мита і ПДВ ввезення на митну територію України технологічного обладнання, устаткування, комплектуючих і сировини для легкої промисловості, які не виробляються в Україні.

Для стримування масштабної інтервенції імпорту товарів легкої промисловості необхідно здійснити консультації в рамках СОТ з метою підвищення ставок мита на окремі товари і товарні групи.

У разі реалізації розглянутих та низки інших заходів державної підтримки вітчизняного виробника можна очікувати зростання обсягів виробництва товарів легкої промисловості, створення нових робочих місць, збільшення бази оподаткування, наповнення ринку якісними конкурентоспроможними товарами, нормалізацію їх імпорту та збільшення експорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аналіз роботи легкої промисловості України за січень-вересень 2010 р. // Легка промисловість. — 2010. — № 3. — С. 6.*
2. *Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах : Закон України від 15 верес. 1995 р. № 328/95-ВР (зі змін та допов.) // Відом. Верховної Ради України. — 1995. — № 32. — Ст. 255. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=327%2F95-%E2%F0>.*
3. *Державний комітет статистики України. Офіційний сайт. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.*
4. *Міністерство промислової політики України. Офіційний сайт. — Режим доступу : <http://industry.kmu.gov.ua/control/uk/index>.*

удк 334.78

КОРПОРАТИВНІ СТРУКТУРИ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

УМАНЦІВ Ю., к. е. н, доцент кафедри економічної теорії
та конкурентної політики КНТЕУ

В Україні триває складний процес трансформації соціально-економічних відносин, який характеризується посиленням ролі корпоративних структур. Досвід країн із розвиненою економікою свідчить, що основним суб'єктом ринку є корпорація. Саме тому корпоративна

© Уманців Ю., 2011

ВІСНИК КНТЕУ 3/2011 _____ **13**

форма організації підприємництва покликана стати джерелом інституційних перетворень і в економіці України: внутрішня форма корпоративних відносин здатна забезпечувати, з одного боку, розвиток сучасного виробництва, формувати та нарощувати потенціал підприємства та сприяти досягненню конкурентних переваг на ринку, а з іншого – забезпечувати достатній рівень компромісу економічних інтересів засновників. Корпоративна форма організації підприємницької діяльності за умов зростання масштабів діяльності підприємств відкриває широкі можливості щодо більш складного моделювання міжфірмових відносин, що визначається терміном "корпоративні структури".

Формування теорії корпорації як одного із суб'єктів економічного процесу відображає закономірності розвитку економічної науки у цілому, а саме як послідовного розвитку аналітичного апарату та методів дослідження. До теперішнього часу як в економічній, так і в правовій літературі немає єдиної думки щодо сутності категорії "корпорація". Однак дискусії щодо проблем корпоративного устрою економіки, процесів корпоратизації та сутності корпорацій мають глибоке історичне коріння.

Вагомий внесок у дослідження природи та особливостей формування корпоративних структур зробили А. Маршалл, А. Берлі, Г. Мінз, Д. Норт, О. Вільямсон, Й. Шумпетер, Дж. Гелбрейт, А. Сірко, Л. Головова, А. Мазаракі, Т. Мельник, Г. Бортіс, А. Гальчинський, В. Геєць, Л. Федулова, О. Лібман, Б. Хейфець [1–14] та ін.

Віддаючи належне проведеним творчим пошукам у царині методології та теорії формування корпоративних структур, слід зазначити, що чимало питань і проблем досі залишаються ґрунтовно невизначеними, хоча процеси корпоратизації виявили себе як об'єктивні тенденції розвитку ринкової системи понад сто років тому. Науковий апарат як у вітчизняній, так і у світовій економічній літературі не є загально визнаним та усталеним, оскільки відсутній цілісний аналіз концепцій корпоратизації, незважаючи на те, що представники різних течій економічної науки висвітлювали тією чи іншою мірою проблеми формування та розвитку корпоративних структур.

Метою статті є систематизація та узагальнення теоретичних підходів до аналізу економічної природи корпоративних структур, виявлення інституційних детермінант їхнього функціонування, а також розкриття особливостей становлення та розвитку корпоративних об'єднань в Україні.

Опрацювання економічних джерел свідчить, що з моменту появи у господарській практиці перших корпоративних форм підприємництва, питання ефективності їхнього функціонування постійно були предметом ґрунтовних досліджень. Основним предметним полем наукових пошуків був аналіз взаємозв'язку структурних елементів корпорацій, еволюції її організаційних форм і способів взаємодії основних суб'єктів – власників, менеджерів, держави.

У межах неокласичного підходу найглибше проблему формування корпорацій проаналізував А. Маршалл. Вчений у своїй фундаментальній праці "Основи економічної науки" (1890) розвинув підходи до сутності та ролі великомасштабного виробництва, що може бути забезпечено тільки з використанням потенціалу корпорацій. А. Маршалл звернув увагу на головні переваги такого виробництва, що полягають перш за все в економії кваліфікованої праці, машин та сировини. Згодом дослідник порушив питання про розбіжність інтересів менеджменту та акціонерів корпорацій як значущу наукову проблему [1, с. 295, 314–317].

На початку ХХ ст. корпоративні відносини стали предметом спеціальних наукових досліджень, що було зумовлено економічним домінуванням корпорацій у підприємницькому секторі провідних країн та специфікою корпоративних економічних відносин. Вагомий внесок у вивчення корпорації як суб'єкта економічного процесу зробили представники теорії інституціоналізму. Слід зазначити, що дослідники прагнуть вийти за межі методологічного індивідуалізму, притаманного неокласичній теорії і розглядають економічну проблематику в широкому суспільному контексті. Це сприяло переходу ринкової економіки на якісно новий етап своєї історії та зумовило її трансформацію до формування нової економічної парадигми в напрямі обов'язкового врахування інституціональних чинників суспільного розвитку. Зазначені процеси зумовлені також і тим, що на початку ХХ ст. корпорації провідних країн домінують у підприємницькому секторі.

Значними й вагомими для розвитку поглядів щодо зародження та еволюції корпорацій, впливу інституцій на розвиток цих суб'єктів є здобутки представників інституціональної школи Т. Берлі, Г. Мінза, Д. Норта, О. Вільямсона. Початок дискусії щодо категорії "корпорація" ще у 1932 р. було покладено у спільній праці А. Берлі та Г. Мінза "Сучасна корпорація і приватна власність", де американські вчені стверджували, що корпорації представляють нову форму підприємств, що принципово відрізняється від класичного типу капіталістичних підприємств, характерних для ХVІІІ–ХІХ ст. [2]. Йдеться перш за все про концентрацію корпораціями величезних капіталів, вирішальну роль в управлінні якими відіграють уже не номінальні власники-акціонери, а керівники компаній. Таку систему вчені називають "колективним капіталізмом". Однак немає жодної гарантії, на їхнє переконання, що корпоративна економіка слугуватиме суспільним інтересам або хоча б інтересам акціонерів, адже наймані керівники не зацікавлені у максимізації прибутку фірми, ігнорують ринкові чинники, отримують можливості узаконеними методами й різними маніпуляціями обмежувати формальні права міноритарних акціонерів.

Нобелівський лауреат Д. Норт у праці "Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки" (1990) звертає увагу на те, що економічні організації, розвиваючись з метою використання всіх своїх

можливостей, використовують зміни у структурі власності, а також багато норм поведінки та інші неофіційні обмеження. Широкі можливості в економіці відкривалися, окрім іншого, й завдяки таким структурам, як трести [3, с. 18].

Натомість інший нобелівський лауреат О. Вільямсон спробував проаналізувати основні чинники, що стимулюють процеси створення корпоративних структур через призму теорії трансакційних витрат. Дослідник зазначає, що "прогресивна еволюція сучасної корпорації фіксує відбиток економії на трансакційних витратах на кожному етапі" [4, с. 298].

Всесвітньо відомі вчені Й. Шумпетер і Дж. Гелбрейт у своїх дослідженнях приділяли значну увагу ролі корпорацій у розвитку капіталістичної системи. Зокрема Й. Шумпетер у праці "Капіталізм, соціалізм і демократія" (1942) розглядає корпоративні відносини в аспекті підприємництва, обґрунтовує їх інноваційну сутність. Дослідник висуває ідею про стабілізаційну роль великих корпорацій. Він стверджує, що великі корпорації часто стають об'єктом критики як монополістичні структури, їхня діяльність у вигляді встановлення жорстких цін, свідомого обмеження випуску продукції та патентного контролю забезпечує стійкість капіталістичної системи, відіграючи роль протизваги щодо нововведень [5, с. 466–467]. Концептуальні ідеї Й. Шумпетера щодо ролі великих корпорацій та їх взаємодії з конкуренцією дали імпульс дослідженням у руслі неокласичної традиції (щодо ринкового механізму, цін, прибутку, фірми), а також сприяли розробці інституціоналістами "теорії великої корпорації" як основного агента ринкового процесу, який формує власну економічну політику й здійснює довгострокову стратегію розвитку.

Найбільш популярну сучасну інтерпретацію поняття "корпорації" запропонував Дж. Гелбрейт, який увів до наукового обігу термін "техноструктура". За твердженням вченого, "техноструктура" – це об'єднання вищих осіб, які приймають управлінські рішення; нова управлінська еліта (технократія), що перевершує традиційну фінансову олігархію. Вона контролює вищі посади в адміністрації, а також керівні рівні у найбільших корпораціях і поступово стає владним класом західного суспільства. На думку Дж. Гелбрейта, корпорації, що динамічно розвиваються, володіють величезними обсягами капіталів, характеризуються складною організаційною структурою і загалом складають базис індустріальної системи. Вчений називає їх основою "нового індустріального суспільства" [6, с. 35].

Цілком слушно А. Сірко визначає корпорацію як особливу форму приватної власності, що здійснює економічно відокремлено, незалежно від інших суб'єктів господарювання функції привласнення й розпорядження обмеженими ресурсами, продуктами та доходами, діалектично знімає суперечності між потребою в нагромадженні капіталу та обмеженістю розмірів індивідуальних капіталів. На особливу увагу заслуго-

вує твердження автора, що корпорація – це інституціональна форма вирішення суперечностей розвитку приватновласницької системи господарювання, якій властивий високий рівень соціалізованості. Саме ця риса характеризує корпорацію як інституціональну форму вирішення суперечностей розвитку приватновласницької системи господарювання. Під соціалізацією розуміють процес урівноваження інтересів усіх акціонерів та координацію інтересів корпорації з усіма зацікавленими сторонами, що співпрацюють [7, с. 65–70].

Слід звернути увагу на те, що поняття "корпорація" у контексті класифікації інституційних секторів економіки використовують як узагальнюючий термін для господарських товариств. Корпорації – це інституційні одиниці, створені з метою виробництва товарів та послуг, вони є джерелами прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників. У ринковій економіці корпорації вважають основною інституційною формою підприємництва. Вони перебувають у приватній власності акціонерів і пайовиків, відповідальність кожного з яких обмежена розміром капіталу, вкладеного в акції. До корпорацій належать корпоративні підприємства, утворені, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором); діють на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, корпоративних прав, у тому числі через органи, створені ними, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства.

Корпорація – це складна, багатоаспектна, ієрархічна, соціотехнічна система, основний суб'єкт ринку (суспільний інститут), що, у свою чергу, є підсистемою національної економіки та сформований на основі поєднання в собі базисних інститутів (власність, влада, управління, праця), має розвинену організаційну структуру та систему господарських зв'язків, штат кваліфікованих менеджерів. Корпорація також є особливою відкритою системою, яка містить у собі три основні підсистеми, а саме: інституціональну, виробничу та соціальну. Корпорація може складатися із багатьох підприємств у вигляді своїх підрозділів, а також бути акціонером інших товариств чи об'єднуватися з ними у концерни, консорціуми, холдинги тощо.

На думку С. Алієва, корпорація – одна з масштабних форм інтеграції компаній шляхом об'єднання акціонерних товариств та інших фірм різних сфер діяльності з метою розробки узгодженої політики багатоаспектної діяльності [15, с. 65]. Російські дослідники О. Яковлєв та Ю. Данілов стверджують, що корпорація – це єдиний бізнес, до якого входять декілька юридичних осіб. Таке об'єднання, вступаючи у взаємодію з фондовим ринком та із зовнішніми інвесторами загалом, набуває форми акціонерного товариства. Разом із тим, окремі юридичні особи, що входять до складу корпорації, можуть мати іншу (не акціонерну) організаційно-правову форму [16, с. 4].

Ґрунтовне дослідження сутності та ролі корпорацій різними науковцями дозволяє визначити корпорацію як складну інтегровану, багатоаспектну, цілісну, стратегічно орієнтовану підприємницьку структуру (акціонерне товариство або інтегрована корпорація), що є основним суб'єктом ринку (суспільний інститут). Для неї характерно:

- створення на основі об'єднання капіталів і, як наслідок, забезпечення централізації капіталу;
- наявність системи управління, яка забезпечується дивізійною організаційною структурою;
- наявність штату професійних менеджерів;
- відокремлення управління від власності;
- централізація управління;
- наявність широкого кола акціонерів, обмеження відповідальності учасників акціонерного товариства у межах вартості акцій, які належать акціонерам; можливість виходу акціонерів з товариства;
- розвиненість організаційної структури з підвищеною можливістю диверсифікації та широким діапазоном видів діяльності (наявність стратегічних зон господарювання);
- наявність системи корпоративного управління;
- можливість вільного переміщення акцій (купівля-продаж через фондовий ринок тощо);
- прозорість та відкритість діяльності корпорації;
- соціальна відповідальність перед суспільством;
- безстрокове існування [8, с. 19].

Цілком слушно Л. Федулова зазначає, що застосування терміна "корпорація" для українських підприємств є дещо умовним, й обґрунтовує доцільність використання поняття "корпоративні структури". Дослідниця пропонує під корпоративною структурою розуміти сукупність окремих одиниць господарської системи, де кожна складова може функціонувати на основі взаємодії з іншими елементами і є організацією, що розвивається за певними законами. Така структура працює в умовах інтеграції на основі виробничо-технологічних і фінансових зв'язків, беручи участь у капіталі учасників корпоративної структури, взаємодіючи між собою та маючи єдиний координаційний центр – головну або керуючу компанію [13, с. 19]. Доречно зауважити, що саме великі корпоративні структури в умовах кризи 2008–2009 рр. та стрімкого зростання рівня зовнішніх ризиків показали себе найбільш досконалими структурами у конкурентній боротьбі. Основні форми, в яких можуть функціонувати корпоративні структури, наведено у *табл. 1*.

Проведений аналіз свідчить, що корпоративні структури повинні постійно трансформуватися і вдосконалюватися відповідно до вимог мінливого зовнішнього середовища.

Таблиця 1

Форми функціонування корпоративних структур [13, с. 26–28; 7, с. 134–135]

Назва структури	Характерні особливості
Компанія з дивізіональною структурою	Група підприємств, які здійснюють відносно самостійну господарську діяльність на чолі з центром управління, що забезпечує виконання загальних функцій регулювання їхньої спільної діяльності
Холдинг	Сукупність юридичних осіб, які утворюються частковою участю у капіталі, що дає основному підприємству право визначати управлінські рішення дочірніх підприємств і напрями їхнього розвитку
Фінансово-промислова група	Сукупність фінансово-кредитних організацій, виробничих торговельно-збутових компаній, пов'язаних між собою довгостроковими відносинами, а також спільним акціонерним засновником
Консорціум	Форма спільної діяльності кількох підприємств, добровільно об'єднаних на пайових засадах для вирішення конкретних завдань і здійснення великих інвестиційних, науково-технічних, соціальних та екологічних проектів, які вимагають значних ресурсів
Концерн	Група підприємств (дочірніх компаній), об'єднаних навколо іншого – головного підприємства, яке координує та контролює їхню діяльність
Конгломерат	Об'єднання у межах єдиної структури різних технологічно не пов'язаних між собою підприємств з метою впливу на динаміку курсу їхніх акцій у напрямі зростання
Транснаціональна корпорація	Юридична особа або сукупність юридичних осіб, що мають у власності чи оперативному управлінні активи на території двох і більше держав
Стратегічний альянс	Форма інтеграції ресурсів партнерів, коли вони для захоплення і розширення ринків мають враховувати взаємні інтереси й розподіляти ризики для досягнення загальних стратегічних цілей
Керуюча компанія	Суб'єкт управління, заснований власниками (часто учасниками фінансово-промислових груп), який здійснює управління активами власників із використанням вертикально-інтегрованої системи
Японський сюдан	Універсальні багатогалузеві об'єднання, до складу яких входять банки, страхові компанії та інші фінансові установи, торговельні компанії, а також виробничі підприємства, що представляють увесь спектр галузей економіки
Південнокорейський чеболь	Універсальні багатогалузеві об'єднання, сформовані за схожою з японськими сюданами схемою переважно на сімейному капіталі
Мережева організація	Сукупність фірм, діяльність яких координується ринковими механізмами, системою замовлень на постачання продукції та розвитком гнучких взаємовідносин з іншими фірмами на основі використання інформаційних технологій
Картель	Об'єднання фірм з метою зменшення втрат від падіння цін і збереження своїх часток на ринках, які відображають наперед процеси горизонтальної та вертикальної інтеграції (формується на однорідних ринках з орієнтацією на масове виробництво та збут стандартизованих товарів)

Розвиток корпоративних структур, виявлення їх значущості, переваг як основного суб'єкта ринку; ролі для розвитку національної економіки, економіки окремих регіонів ще потребують ґрунтовного осмислення. Таким чином, постійні еволюційні зміни корпоративних структур як у сучасних розвинених ринкових, так і в перехідних економіках за рахунок консолідації акціонерного капіталу у великих корпораціях є закономірним явищем. Його об'єктивною основою стали складні технологічні ланцюги виробництва, зумовлені процесами поглиблення поділу праці та глобалізації світового господарства, що вимагає реалізації на мікроекономічному рівні не лише стандартних функцій виробництва продукції, а й науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, а також маркетингу у відповідній сфері.

Посилення ролі корпоративної ланки в економічній системі та забезпеченні економічного зростання стало визначальним чинником високого рівня конкурентоспроможності економіки розвинених країн світу. Великі корпорації створюють реальні передумови для динамічного розвитку. Тенденції формування та функціонування корпорацій відбивають закономірності розвитку світової економіки. До таких закономірностей належать концентрація капіталу, інтеграція промислового і фінансового капіталу, диверсифікація форм і напрямів діяльності, посилення глобальної конкуренції тощо [17, с. 16].

Тенденції розвитку світового економічного простору свідчать, що на глобальному ринку найбільш ефективними та конкурентоспроможними стають великі та надвеликі корпорації – власники виробничих та науково-технічних ресурсів [18, с. 28]. Швейцарський економіст Г. Бортіс стверджує, що навіть картелі можуть мати позитивний вплив на економіку, оскільки вони сприяють формуванню стабільного середовища для підтримання підприємницької активності у довгостроковій перспективі [10, с. 417]. На думку В. Гейця, саме використання переваг великого конкурентоспроможного бізнесу, створеного на основі консолідації капіталу через капіталізацію прибутку і нагромадження власності, у тому числі і шляхом її придбання за кордоном, дасть змогу українським компаніям витримувати конкуренцію на світових ринках [11, с. 407]. Очевидно, що за умов глобалізації діяльність корпоративних структур значною мірою зосереджується в інноваційному просторі, що є комбінацією технологій і сфер їхнього застосування. Метою їх діяльності є оптимізація цієї комбінації для зміцнення конкурентних позицій у глобальному просторі.

Останнім часом посилилися тенденції формування горизонтальних мережових корпорацій. За цих умов класична централізована корпорація поступово втрачає свою здатність належним чином акумулювати та обробляти потрібні інформаційні ресурси та оперативно реагувати на них. Намітилася тенденція делегування повноважень та відповідальності з центру не тільки підпорядкованим економічним

структурам, а й тисячам незалежних суб'єктів. Учасниками глобальної економіки стають саме такі функціонально оновлені горизонтальні корпорації. Такі полісистемні корпорації стають суб'єктами принципово нової глобальної економіки розвитку, яка утверджується на засадах функціонування мережевих систем. Прикладами такого типу корпорацій дослідники називають японські кейрецу (Mitsubishi, Sumitomo), корейські чеболі (Samsung, Hyundai) та провідні західні банківські групи.

Горизонтальні мережеві корпорації мають такі найбільш характерні риси структурної побудови:

- поєднання чинників і завдань економічного та соціального розвитку;
- горизонтальна організація управлінських зв'язків та рівноправність учасників мережі;
- відсутність формалізованих засад організації мережевих структур, оскільки їхні суб'єкти взаємодіють на основі неформальних норм;
- організація їхніх відносин на засадах конвергенції;
- формування на базі таких мереж соціального капіталу, що поступово посідає провідне місце у забезпеченні розвитку як економіки, так і суспільства у цілому [12, с. 328–329].

Корпоративна форма господарювання найбільш ефективно застосовується у великому виробництві, вона має такі основні принципи функціонування:

- економічна система корпорації існує незалежно від її власників;
- власники корпорації несуть тільки обмежену відповідальність за результати діяльності;
- корпорація володіє правом власності та укладає контракт від свого імені тощо.

Світовий досвід підтверджує, що об'єднання підприємств у великі корпоративні структури суттєво скорочує трансакційні витрати. За деякими оцінками, частка десяти найбільших російських компаній у ВВП становить 41 %, у той час як у Японії – 32 %, у США – 27 %, а у Німеччині – 20 %. Десять найбільших приватних власників контролюють понад 60 % капіталізації російського ринку, що є найбільшим показником у світі. Натомість у країнах Західної Європи аналогічний показник становить 30 %, в Індонезії – 58 %, у Таїланді – 43 %, у Південній Кореї – 37 %, а у США та Великій Британії – менше 10 % [14, с. 223–224].

Аналізуючи особливості функціонування світової економіки, українські вчені А. Мазаракі та Т. Мельник звертають увагу на те, що більшість українських концернів побудовані за вертикальним принципом із досить жорсткою інтеграцією, натомість головною тенденцією функціонування транснаціональних корпорацій є перехід на горизон-

тальну матричну структуру [9, с. 28]. Ці аспекти відіграють важливу роль в інтеграційних процесах, які відбуваються в Україні, що обумовило появу цілої низки великих корпорацій, які диверсифікували свою діяльність у межах однієї структури. До таких корпоративних структур можна віднести "SCM", "EastOne" ("Інтерпайп"), "Group DF", "Фінанси та кредит", "Індустріальний Союз Донбасу", "Смарт Холдинг", "Укрпромінвест", сформовану навколо "ПриватБанку" групу тощо. Показовим є створення в Україні бізнес-груп на основі корпоративного об'єднання цілої низки підприємств різних галузей в інтегровані корпоративні структури (табл. 2).

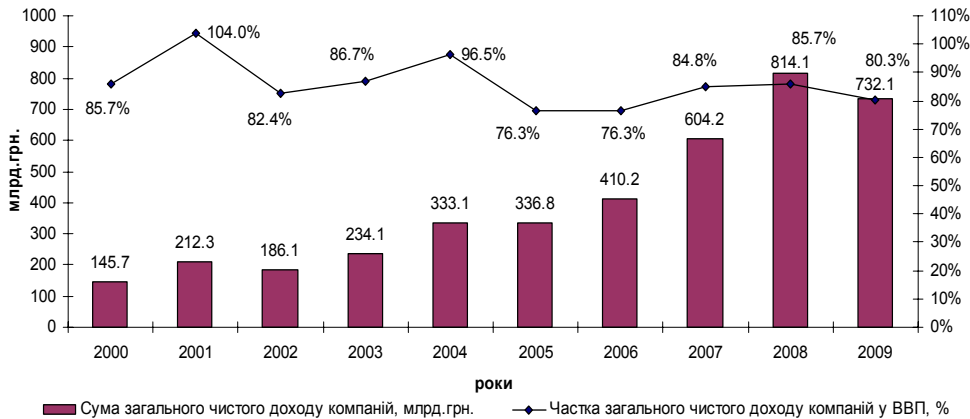
Таблиця 2

Обсяг чистого доходу перших двадцяти компаній України та їхня частка у ВВП у 2008–2009 рр.*

Компанія	Чистий дохід, млн грн		Частка чистого доходу у ВВП, %	
	2008	2009	2008	2009
НАК "Нафтогаз України"	50522.8	75094.1	5.3	8.2
Метінвест	69632.5	46942.5	7.3	5.1
Енергоринок	40527.5	41843.3	4.3	4.6
Азовсталь	21235.3	15704.5	2.2	1.7
ТНК-ВР Коммерс	14816.9	15646.0	1.6	1.7
Арселор Міттал Кривий Ріг	22102.9	14398.2	2.3	1.6
Лисичанська нафтова інвестиційна колегія	14485.7	13688.4	1.5	1.5
ММК ім. Ілліча	21727.1	13347.8	2.3	1.5
Індустріальний Союз Донбасу	12583.5	12908.7	1.3	1.4
Київстар	12799.3	11652.8	1.3	1.3
Укртатнафта	11428.9	11442.6	1.2	1.3
НАЕК "Енергоатом"	10451.3	10920.1	1.1	1.2
Алчевський металургійний комбінат	15322.1	10074.5	1.6	1.1
Укрнафта	9400.5	9978.9	1.0	1.1
Вугілля України	9846.1	9936.5	1.0	1.1
Донецьксталь – металургійний завод	12911.5	9680.9	1.4	1.1
Метро Кеш енд Керрі Україна	8749.6	9448.5	0.9	1.0
Дніпровський металургійний комбінат ім. Дзержинського	10215.4	9380.5	1.1	1.0
Запорізький металургійний комбінат "Запоріжсталь"	12554.5	8963.1	1.3	1.0
Нібулон	7363.1	8594.3	0.8	0.9
Усього двадцять компаній	388676.5	359646.2	40.9	39.3

Примітка. * Складено за даними: *Офіційний сайт Державного комітету статистики України*. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>; *Топ-100*. Рейтинг лучших компаний Украины. — 2010. — № 2. — С. 16.

З'ясувати значення та роль ста найбільших компаній в економіці України дозволяє аналіз динаміки їхньої частки у ВВП країни протягом останнього десятиліття (*рисунок*). Цей показник упродовж 2000–2009 рр. жодного разу не опускався нижче 76 %, а у 2007–2009 рр. стабільно перевищує 80 %.

Обсяг загального чистого доходу ста найбільших компаній України та їхня частка у ВВП країни у 2000–2009 рр. *

Отже, можна стверджувати, що основними перевагами корпоративних структур є широкі можливості щодо залучення фінансових ресурсів, реалізації інноваційних проектів тощо. Процеси реструктуризації та реорганізації підприємств охоплюють широкий ареал інституційних трансформацій корпоративного сектора сучасної економіки. Однак в Україні вони поки що не стабілізувалися, значною мірою це було пов'язано з інституційними обмеженнями для формування корпоративних структур у країні та недосконалістю законодавчого регулювання. 29 квітня 2009 р. набув чинності Закон України "Про акціонерні товариства" [21], що має сприяти активізації процесів корпоратизації у нашій державі. Цей законодавчий акт покликаний утвердити найбільш оптимальні технології організації та функціонування корпоративних структур в Україні відповідно до цивілізованих принципів підприємництва [22, с. 144]. Важливим аспектом подальших наукових досліджень є глибокий і комплексний аналіз ролі та впливу корпоративних структур на національну економіку.

* Складено за даними [19; 20].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Маршалл А.* Осовы экономической науки / А. Маршалл; [предисл. Дж. М. Кейнс; пер. с англ. В. И. Бомкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. — М. : Эксмо, 2007. — 1039 с.
2. *Berle A. A.* The Modern Corporation and Private Property / A. A. Berle, G. C. Means. — New York : The MacMillan Company, 1932. — 380 p.
3. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт; пер. з англ. І. Дзюб. — К. : Основи, 2000. — 198 с.
4. *Вільямсон О. Е.* Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів / Олівер Е. Вільямсон. — К. : АртЕк, 2001. — 472 с.
5. *Шумпетер Й. А.* Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер; предисл. В. С. Автономова. — М. : Эксмо, 2007. — 864 с.
6. *Гэлбрейт Дж. К.* Новое индустриальное общество. Избранное / Джонсон Кеннет Гэлбрейт. — М. : Эксмо, 2008. — 1200 с.
7. *Сірко А. В.* Корпоративні відносини в перехідній економіці: проблеми теорії і практики / А. В. Сірко. — К. : Імекс, 2004. — 413 с.
8. *Головкова Л. С.* Сукупний економічний потенціал корпорації: формування та розвиток / Л. С. Головкова. — Запоріжжя : Вид-во Класич. приват. ун-ту, 2009. — 340 с.
9. *Мазаракі А. А.* Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник. — К. : Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2010. — 470 с.
10. *Бортіс Г.* Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Генріх Бортіс; пер. з англ. Т. Бардадим. — К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. — 560 с.
11. *Геєць В. М.* Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць. — НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. — К., 2009. — 864 с.
12. *Гальчинський А. А.* Криза і цикли світового розвитку / А. А. Гальчинський. — К. : АДЕФ-Україна, 2009. — 392 с.
13. *Корпоративні структури в національній інноваційній системі України* / за ред. Л. І. Федулової. — К. : Вид-во УкрІНТЕІ, 2007. — 812 с.
14. *Либман А. М.* Экспансия российского капитала в страны СНГ / А. М. Либман, Б. А. Хейфец. — М. : Экономика, 2006. — 367 с.
15. *Алиев С. А.* Факторы рыночной активности корпоративных структур и их влияние на систему управления / С. А. Алиев // Менеджмент в России и за рубежом. — 2008. — № 3. — С. 65–71.
16. *Яковлев А. А.* Российская корпорация на 20-летнем горизонте: структура собственности, роль государства и корпоративное финансирование / А. А. Яковлев, Ю. А. Данилов // Российский журнал менеджмента. — 2007. — Т. 5, № 1. — С. 3–34.
17. *Федулова Л. І.* Корпоративні структури в інноваційній діяльності: світовий досвід та можливості для України / Л. І. Федулова // Економіка та прогнозування. — 2004. — № 4. — С. 9–27.

18. *Якубовський М.* Промислова політика: проблеми та перспективи модернізації / М. Якубовський // *Економіка України*. — 2010. — № 8. — С. 21–29.
19. *Державний комітет статистики України.* Офіційний сайт. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
20. *Кавьюк В.* Самые доходные компании десятилетия / В. Кавьюк // *Топ-100. Рейтинг лучших компаний Украины*. — 2010. — № 2. — С. 27.
21. *Про акціонерні товариства* : Закон України № 514-VI від 17 верес. 2008 р.
22. *Вінник О. М.* Корпоративно-управлінські технології, що ґрунтуються на акціонерних угодах: постановлення питання та визначення кола проблем // О. М. Вінник // *Вісн. Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого*. — 2010. — № 1. — С. 134–150.

ВПЛИВ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

СУНДУК А., к. е. н., ст. наук. співробітник Інституту економіки
природокористування та сталого розвитку НАН України

Протягом останніх десятиліть обмін капіталом, товарами, послугами, інформацією став звичною нормою сучасних міжнародних відносин, а масштаби цих процесів, на відміну від минулого століття, стають дедалі грандіознішими. Для обслуговування цих потоків створено необхідну інфраструктуру (біржі, посередницькі організації, страхові установи та ін.), яка працює в більшості великих міст планети і спрямовує інформацію до головних "гравців" економіки. На світовій арені функціонують сильні транснаціональні компанії та інші структури, бюджет яких суттєво перевищує бюджети значної кількості країн світу. Основні світові ринки, як правило, контролюються постійними суб'єктами, які не зацікавлені в появі нових конкурентів. Вільні інвестиційні ресурси перебувають у постійних пошуках країн свого максимального прибутку, незважаючи на особливості їх економічного й соціального функціонування та перспективи подальшого розвитку.

Наведені процеси глобального походження здійснюють суперечливий вплив на національні економіки та на весь перебіг світового господарського розвитку. З одного боку, глобалізація розширює можливості окремих країн стосовно доступу та використання ресурсів, їх

активнішої участі в системі міжнародного поділу праці, а з іншого – наведені процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, спричиняють маніпуляції значними фінансовими та інвестиційними ресурсами, що становить неабияку небезпеку для країн із низькими і середніми доходами [1, с. 53–54].

Українські соціально-економічні системи різних рівнів також перебувають під постійним впливом наведених факторів, що змушує їх у міру можливостей використовувати або нівелювати параметри дії світогосподарських процесів, які, в окремих випадках, можуть становити загрозу для держави. Визначення ж особливостей взаємодії світових процесів і функціонування соціально-економічних систем України та її регіонів дозволить сформулювати шляхи регулювання цих процесів та оптимізації ситуації.

Вивченню розвитку соціально-економічних систем України в умовах впливу зовнішніх процесів, напрямів цих впливів та їх особливостям, присвятили свої дослідження чимало вчених, зокрема Б. Данилишин, О. Білорус, Д. Лук'яненко, Ю. Павленко, Ю. Пахомов. Праці цих науковців мають фундаментальний характер і закладають основи для розробки теоретичних і прикладних засад впливу екзогенних процесів на економічні системи різних рангів.

Підґрунтя для вивчення конкурентоспроможності України в умовах інтернаціоналізації закладено Д. Лук'яненко [2]. У іншому дослідженні під керівництвом цього ж вченого [3] визначено особливості реалізації державою своєї політики в різних сферах в умовах глобалізаційних процесів. Уявлення про особливості розвитку сучасного світу дає праця Ю. Пахомова і Ю. Павленка [4]. Для деталізації основних процесів у міжнародному середовищі корисними також є роботи Х. Барлибаєва, В. Гордєєва, Ю. Козака, В. Ковалевського, К. Ржепішевського [5–8] та ін.

Однак недостатньо уваги приділено визначенню конкретних особливостей взаємодії світових процесів і соціально-економічних систем України. Необхідно вивчати можливі вектори цього процесу з деталізацією їх наслідків, що дозволить сформулювати конкретні напрями реагування з боку держави на наявні прояви впливу. Метою статті є дослідження напрямів (каналів) взаємодії екзогенних (зовнішніх) процесів і соціально-економічних систем України.

Ступінь інтегрованості України та її регіонів у світові процеси залежить від багатьох факторів – політичних, економічних, географічних, культурних та ін. Їхній вплив не є стабільним упродовж значного періоду розвитку держави і не визначається дією лише одного фактору – йдеться про варіативність, вибірковість і ситуативність їх впливу. Наявні зовнішні та внутрішні особливості соціально-економічного розвитку визначають превалювання одних або інших факторів.

Зважаючи на значне розмаїття досліджуваних явищ, можна виокремити декілька основних каналів взаємодії світових процесів і внутрішніх систем України. Наведені нижче канали – основні з наявних, їх вибір пояснюється тим, що вони є одними із найбільш пріоритетних для реалізації базових засад державної політики та інтенсивних за проявом можливих взаємодій.

Перший канал взаємодії знаходиться у площині фінансового середовища (сектору). Фінансова система визначається масштабними проявами впливів зовнішнього характеру. Вона більш гнучка і динамічна, на відміну від економічного сектору, відповідно має і більшу ємність та реципієнтоспроможність (здатність внутрішніх систем (фінансової, економічної, соціальної та ін.) до прийняття зовнішніх впливів, які надходять до ендогенного середовища з метою реалізації власного потенціалу). Відповідно, для фінансової системи глибина падіння від зовнішніх впливів у разі кризових явищ є значно більшою ніж для економічної.

Незважаючи на те, що мова йде про фінансові системи, високий рівень реципієнтоспроможності обумовлюють не лише фінансові фактори. Реципієнтоспроможність як держави, так і її регіонів, залежить від реалізації комплексу факторів різного спрямування – політичних, соціально-економічних, екологічних та ін. Наприклад, можливість конкретного регіону приймати прямі іноземні інвестиції (фінансова система) залежить від політичних умов (зовнішня відкритість держави і регіонів, географічна орієнтація зовнішніх відносин, стратегічні партнери, підтримка інвесторів на загальнодержавному і місцевому рівнях тощо), соціально-економічних (стабільність функціонування економіки, рівень розвитку підприємницької інфраструктури, ринки збуту, наявність працездатного населення, його освітній рівень тощо), а також екологічних (загальний стан території, її відповідність прийнятним параметрам тощо). Кожна з цих умов може мати вирішальне значення під час процесу прийняття рішення про присутність зовнішнього суб'єкта в межах внутрішнього простору. Важливою умовою є наявність та узгодженість цих факторів між собою, адже представленість одного на шкоду іншим не може задовольняти вимоги інвесторів до середовища ведення бізнесу.

Вплив процесів зовнішнього походження на фінансовий сектор конкретизується в таких явищах і процесах: надходження прямих іноземних інвестицій (що може призвести до часткової або повної монополізації об'єкта); використання іноземних донорських коштів; як наслідок надання донорських коштів – орієнтація на іноземні фінансові стандарти; формування спільних та інших асимільованих форм підприємств; використання привнесених підходів до розвитку фінансового сектору та ін. У цьому відношенні важливо визначити обсяги прямих іноземних інвестицій відносно валового регіонального продукту (ВРП).

Проведені розрахунки свідчать, що були наявні процеси збільшення частки іноземних інвестицій: у 2000 р. співвідношення становило 14.0 %, а у 2009 р. – 19.5 (при пороговому значенні більше 5 %).

Визначальним моментом у взаємодії зовнішніх процесів і внутрішніх систем є те, що процеси екзогенного походження поступово адаптують нашу систему до провідних іноземних стандартів, однак цей вплив не повинен бути занадто сильним, оскільки це може призвести до надмірної монополізації та втрати керованості.

Другий канал впливу знаходиться у сфері розвитку економічних відносин. Вплив екзогенних процесів на економічний сектор має певні особливості. Для суто економічних об'єктів більш яскраво проявляється вибіркова спеціалізація – чіткіша орієнтація на вузькоспеціалізовані види діяльності, які дають прибутки. Наприклад, якщо для певного періоду часу прибутковими є металургія або вирощування рапсу, то вони і виступають своєрідними точками притягання економічної сфери у контексті реалізації потенціалу екзогенного впливу. Оскільки економічна сфера на поточному етапі розвитку не вирізняється вагомими показниками рентабельності всіх видів діяльності, вона і визначається подібною вибірковістю. Фінансова ж, навпаки, має переважну прибутковість для значної кількості видів діяльності.

В основному вплив процесів зовнішнього походження на економічний сектор конкретизується явищами і процесами, характерними для фінансового середовища. Наявні численні приклади, коли провідні українські підприємства повністю або частково знаходяться у власності іноземних суб'єктів, взяти хоча б харчову промисловість, переробну, інші види діяльності. Однак впливи, які реалізуються в економічній площині, на відміну від фінансової, не передбачають швидкої віддачі, а мають здебільшого довгостроковий характер.

Позитивна риса взаємодії для економічної системи – знаходження у межах припустимих порогів показників експорту та імпорту товарів і послуг. У 2009 р. обсяг експорту відносно ВРП становив 43.2 %, а імпорту – 44.3 % (при пороговому значенні менше 50 %).

Для успішного розвитку економічної сфери важливу роль відіграють природні передумови (мінерально-сировинні ресурси, водні, лісові, ґрунтові): розвиток як промисловості, так і сільського господарства важко реалізується за їх відсутності. Якщо ж країна їх має, то це виступає факторами для внутрішнього розвитку відповідних виробництв, а також припливу іноземних інвестицій у ці виробництва (особливо з країн, які не володіють згаданими перевагами прийнятною мірою).

Третій канал впливу знаходиться у соціальному секторі. Цей сектор принципово відрізняється від попередніх щодо впливу процесів зовнішнього походження. Крім власних взаємодій додаються інші від фінансових та економічних явищ. До власних можна віднести поширення міграційних настроїв, використання нових підходів до організації трудової діяльності, розмивання національних культурних стан-

дартів тощо. Крім того, як наслідок впливу фінансових та економічних явищ, вони генерують цілу низку похідних ефектів, до яких належить пріоритетність працевлаштування на підприємствах з іноземним капіталом як наслідок наявності комплексу переваг (вища заробітна плата, стажування за кордоном, швидке професійне зростання тощо), використання українських трудових ресурсів, залучення громадян до активних операцій на фінансових ринках тощо. Однак одним із найбільш важливих чинників є масова міграція працездатного населення за межі держави. За оцінками фахівців, близько 6 млн українців працює за межами України.

Четвертий канал впливу локалізується в екологічному секторі й полягає в тому, що наслідки подібних взаємодій мають відображення і в екологічній ситуації у межах держави. Наприклад, викуповуючи контрольний пакет акцій потужного промислового підприємства (гірничо-видобувного, металургійного, хімічного), іноземний суб'єкт визначає й особливості його функціонування (джерела постачання необхідних ресурсів, обсяги випуску продукції, ринки збуту та ін.). Поряд із цим, у процесі такого функціонування може здійснюватися потужний вплив на довкілля, що є загрозою екологічному стану як регіону розташування такого об'єкта, так і держави в цілому.

Для зменшення несприятливих наслідків зовнішніх впливів державні органи влади повинні розробити чітку систему реагування на подібні явища. Саме держава має бути зацікавлена в тому, щоб процеси зовнішнього походження, які впливають на її територію, позитивним чином визначали розвиток її соціально-економічних систем, сприяли їх оптимізації та розвитку. Також до функцій держави належить і чітке реагування на прояви негативних впливів. Доцільно виокремити заходи теоретичного і прикладного рівня. Перший напрям формують: удосконалення законодавчої бази щодо сфери зовнішньоекономічних відносин; розробка нових законів, які б відстоювали національні інтереси; розробка системи порогових значень "присутності" зовнішніх впливів у конкретній галузі економіки; формування баз даних щодо нерезидентів, діяльність яких може становити загрозу інтересам держави тощо. До завдань другого напрямку належать: організація моніторингу зовнішньоекономічної діяльності; державна підтримка пріоритетних (стратегічних) галузей і підприємств; створення сприятливих конкурентних умов для вітчизняних підприємств тощо.

Отже, ступінь інтегрованості держави та її регіонів у світові процеси залежить від впливу багатьох факторів, дія яких не є стабільною. Наявні зовнішні та внутрішні особливості соціально-економічного розвитку визначають превалювання одних або інших факторів. Можна виокремити декілька каналів взаємодії зовнішніх процесів і соціально-економічних систем держави, до яких належать явища у різних сферах функціонування: фінансовій, економічній, соціальній, екологічній тощо. Для зменшення несприятливих наслідків зовнішніх

впливів державні органи влади повинні розробити чітку систему реагування на подібні явища, яка передбачає систему заходів теоретичного і прикладного рівнів.

Напрями подальших досліджень: розроблення системи індикаторів оцінки рівня впливу екзогенних процесів на розвиток соціально-економічних систем держави; використання іноземного досвіду регулювання рівня впливу світових процесів на територіальний розвиток; формування пропозицій щодо поліпшення державного регулювання наведених впливів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Світова економіка* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [А. С. Філіпенко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін.]. — К. : Либідь, 2000. — 582 с.
2. *Лук'яненко Д. Г.* Економічна інтеграція і глобальні проблеми сучасності : [навч. посіб.] / Дмитро Григорович Лук'яненко. — К. : Київ. нац. екон. ун-т, 2005. — 204 с.
3. *Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації* : монографія / [Д. Г. Лук'яненко, О. Г. Білорус, Б. В. Губський та ін.]; за ред. Д. Г. Лук'яненка. — К. : Либідь, 2000. — 582 с.
4. *Цивилизаційна структура сучасного світу* : в 3-х т. / [под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко]. — Т. 1. — К. : Наук. думка, 2006. — 685 с.
5. *Барлыбаев Х. А.* Глобалізація: за или против устойчивого развития? / Х. А. Барлыбаев. — М. : Изд-во РАГС, 2006. — 262 с.
6. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія / О. Г. Білорус. — К. : ВО "Батьківщина", 2001. — 300 с.
7. *Гордеев В. В.* Мировая экономика и проблемы глобализации : [учебное пособие] / В. В. Гордеев. — М. : Высш. шк., 2008. — 407 с.
8. *Економіка зарубіжних країн* : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. Г. Козак, В. В. Ковалевський, К. І. Ржепішевський. — К. : ЦУЛ, 2003. — 352 с.

УДК 330.341.4

МЕХАНІЗМИ СТРУКТУРНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

ЧАЙКА Ю., викладач Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ)

Стабільність розвитку національної економіки значною мірою залежить від ступеня розвиненості та ефективності її структури. Структура економіки України, незважаючи на довготривалі структурні реформи, й досі має низку недоліків і потребує вдосконалення.

© Чайка Ю., 2011

Структурні особливості економіки України, шляхи та перспективи її подальшого розвитку досліджуються в роботах відомих вітчизняних науковців, зокрема їх висвітлювали О. Амоша, С. Біла, В. Геєць, С. Єрохін, Б. Кваснюк, І. Крючкова, О. Осауленко, А. Чухно [1–8] та ін. Оскільки ефективність структурних реформ багато в чому залежить від способу їх здійснення, механізм розвитку структури економіки України потребує подальшого системного дослідження.

Роботи із цієї тематики характеризуються значними теоретико-методологічними розбіжностями. С. Дорогунцов та О. Горська розглядають механізм структурних трансформацій як зважене поєднання прямого державного регулювання модернізації економіки шляхом міжгалузевого і внутрішньогалузевого розподілу ресурсів, розробки регіональних програм розвитку на базі місцевого ресурсного потенціалу і управління перебудовою шляхом організації, фінансування і стимулювання науково-технічних досліджень, середнь- і довгострокового прогнозування [9, с. 11]. Механізм структурних зрушень із позицій традиційних факторів економічного розвитку розглядає Б. Кваснюк [5, с. 21]. В. Коломойцев ототожнює механізм реалізації структурних змін із регулюванням інвестиційних ресурсів [10, с. 286]. Авторський колектив О. Романової та М. Філатової розглядає механізм структурної перебудови як сукупність організаційно-економічних відносин, що забезпечують формування нового типу галузевої структури промисловості [11, с. 67]. У роботі О. Красильникова механізм структурних зрушень постає як взаємодія елементів економічної структури, як механізм узгодження зрушень у структурі виробництва, розподілу, обміну та споживання зі зрушеннями в структурі потреб [12, с. 73]. Механізм структурних перетворень як процес порушення та відновлення трьох рівнів рівноваги представлено в роботі В. Жигінаса [13, с. 57–59].

Відмінності, виявлені при розкритті змісту структурного механізму, актуалізують удосконалення його змістовних характеристик. Оскільки економіка України – складна економічна система макроекономічного рівня, доцільно дослідити теоретичні аспекти механізму розвитку структури економічної системи та на їх основі охарактеризувати механізм розвитку структури національної економіки України, що і є метою статті.

Виявити та обґрунтувати теоретико-методологічні орієнтири аналізу механізму розвитку економічної системи дозволило дослідження більш загальної категорії "економічний механізм". Етимологічний і філософський зміст поняття "механізм" [14, с. 355; 15, с. 266], роботи сучасних дослідників [16; 17] надали можливість представити економічний механізм як спосіб здійснення певного виду діяльності, як систему, сукупність елементів та взаємозв'язків між ними, що забезпечують її розвиток внаслідок певних причинно-наслідкових зв'язків. Це дозволяє враховувати об'єктивні, організаційні закономірності економіки, периферійні сили та стихійні механізми.

Детальніше зміст економічного механізму розкриває класифікація економічних механізмів (табл. 1). В її основу покладені розробки Анрі Кульмана, який характеризує економічні механізми за природою вихідного явища та поділяє їх на відкриті й закриті [18]. Для виявлення нових особливостей економічних механізмів класифікація доповнена критеріями 4–6.

За кількістю охоплених об'єктів доцільно виокремити механізми мікрорівня (характеризують спосіб існування підприємств і домашніх господарств), механізми мезорівня (відображають особливості функціонування окремих галузей і підсистем національної економіки), механізми макрорівня (механізми дії економік окремих країн) і механізми мегарівня (притаманні загальносвітовій економіці).

Таблиця 1

Класифікація економічних механізмів

Критерії класифікації	Види економічних механізмів
1. Природа вихідного явища або кінцевий результат	- ринковий; - господарський; - циклічного розвитку; - фінансовий; - валютний; - структурний та ін.
2. Ступінь відкритості	- закритого типу; - відкритого типу
3. Можливість кількісної оцінки	- мають кількісний вираз; - кількісно не розраховуються
4. Кількість охоплених об'єктів	- мікрорівня; - мезорівня; - макрорівня; - мегарівня
5. Характер організації	- самоорганізації; - свідомої організації (управління)
6. Характер динаміки	- функціонування; - розвитку

За характером організації можна виокремити механізми самоорганізації та зовнішньої організації або управління. Механізми самоорганізації системи дозволяють системі самій виступати джерелом організаційних процесів, самостійно перетворювати власну конструкцію, способи її функціонування та розвитку. Перш за все, це механізми позитивних і негативних зворотних зв'язків, адаптаційні та біфуркаційні механізми. Оскільки розвиток економічних систем, на відміну від стихійного розвитку природних систем, може управлятися та коригуватися людьми, важливо дослідити механізми свідомої організації, або зовнішнього управління. Для цього метою рекомендується використовувати механізми управління, які відображають спосіб взаємодії елементів управління та його функціонування.

За характером динаміки доцільно розділити механізми функціонування та розвитку. Механізм функціонування організаційних систем можна представити як набір правил, цілей, критеріїв, функцій, положень, що регламентують функціонування системи та її окремих елементів. Функціонування системи характеризує цілеорієнтовану поведінку, відображає відносно статичний стан системи, а також економічні процеси у межах незмінних характеристик. Механізм розвитку системи – багатовекторне поняття, яке залежно від цілей аналізу може бути представлене різними варіантами. Згідно зі структурним підходом, це спосіб змін елементів системи та зв'язків між ними, що відображають зникнення старих і появу нових рис, властивостей та відносин.

Охарактеризувати структурні особливості механізму розвитку економічної системи дозволяє одночасне використання системного та синергетичного підходів. Системний підхід надає можливість представити структуру економіки та механізм її розвитку як систему, що формується з окремих відносно самостійних елементів, взаємодія яких між собою зумовлює виникнення загальних якостей та властивостей цілісної органічної єдності, не притаманних його окремим елементам [19]. Механізм розвитку системи відповідно до принципів системного підходу та традиційної економіки постає як послідовний процес, що складається з чотирьох стадій розвитку: виникнення, становлення, зрілості та перетворення. Стадія перетворення може виступати як кінцевий етап розвитку системи, відображаючи припинення її існування, загибель, а може характеризувати перехід системи з однієї стадії розвитку до іншої, який відбувається під впливом внутрішніх та зовнішніх причин [20].

Принципи синергетичного підходу надають можливість виявити універсальні закономірності самоорганізації та спонтанного порядкування систем. Синергетичний підхід дозволяє представити механізм розвитку системи як перехід від одного стану динамічної рівноваги – гомеостазу до іншого, який відбувається в результаті змін у самій системі, у навколишньому середовищі, як наслідок дії механізмів позитивного та негативного зв'язку, а також механізмів адаптації та біфуркації [21; 22].

Аналіз механізму розвитку структури економічної системи, відповідно до методології синергетичного та системного підходів, дозволив представити його у вигляді багатоаспектного процесу, який доцільно досліджувати як сукупність:

- взаємопов'язаних елементів, до яких належать суб'єкти, об'єкти та відносини між ними виникають;
- послідовних дій та явищ, що характеризують закономірності, причино-наслідкові зв'язки, рушійні сили та фактори об'єкта дослідження;

- статичних і динамічних процесів, що відображають механізм функціонування і розвитку структури економічної системи;
- об'єктивних, незалежних від зовнішнього керування механізмів і державного регулювання структури економічної системи.

Визначені особливості механізму розвитку структури економічної системи дозволили виділити його основні складові (рис. 1). Механізм розвитку структури економічної системи представлено як взаємодію механізму самоорганізаційного розвитку структури економічної системи та механізму її державного регулювання.

Рис. 1. Основні підсистеми механізму розвитку структури економічної системи

Механізм самоорганізаційного розвитку структури економічної системи є циклічною послідовністю дій механізмів її функціонування та трансформації. Механізм функціонування структури економічної системи характеризує відносно статичну структуру системи, відображає становлення та зрілість її елементів і зв'язків, які відбуваються за умови незмінних цілей, внутрішніх і зовнішніх факторів. Механізм структурних трансформацій відображає виникнення нових, руйнацію та перетворення вже існуючих елементів і зв'язків системи, що формують її нову якість внаслідок змін цілей і зовнішніх факторів.

Проаналізувати підсистеми механізму розвитку структури економічної системи більш детально дозволяє алгоритм його дослідження (рис. 2).

За цим алгоритмом аналіз механізму розвитку структури економічної системи складається з трьох основних етапів.

Перший – дослідження механізму функціонування структури економічної системи, в межах якого визначаються: елементи та зв'язки, що складають конструкцію механізму функціонування економіки; основне протиріччя, яке виникає між суб'єктами та об'єктами такого механізму; ціль, досягнення якої дозволяє вирішити встановлене протиріччя, та критерії оцінки її досягнення; фактори, що характеризують вплив зовнішнього середовища на функціонування механізму; функції, тобто ті властивості механізму, що забезпечують досягнення поставлених цілей у заданих умовах.

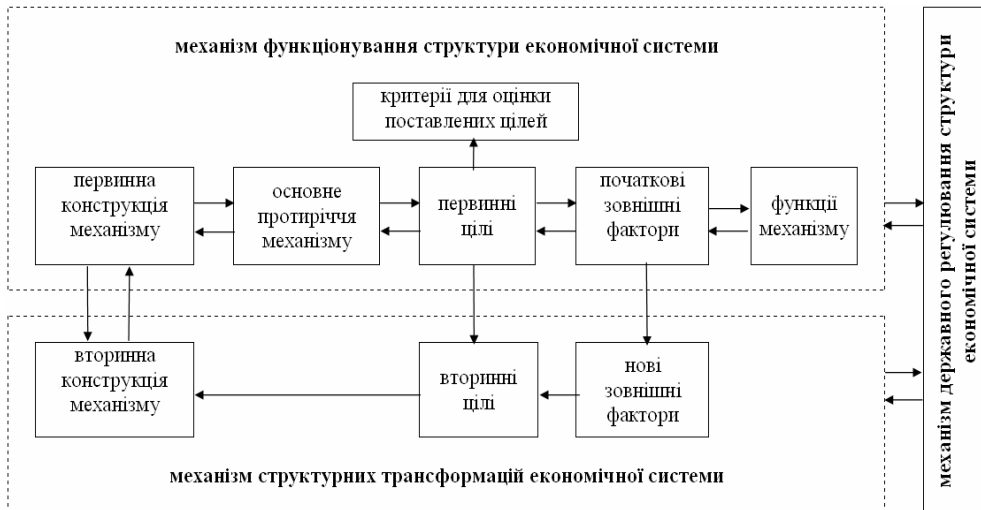

Рис. 2. Алгоритм дослідження механізму розвитку структури економічної системи

Другий – дослідження механізму структурних трансформацій, у рамках якого аналізуються: зміни у факторах зовнішнього впливу; зміни цілей, що стоять перед механізмом функціонування структури економіки; зміни елементів, зв'язків, які складають конструкцію структурного механізму.

Третій – дослідження взаємозв'язків самоорганізаційної складової механізму розвитку структури економічної системи та механізму державного регулювання структури економіки, яке передбачає виявлення: основних елементів механізму державного регулювання економічної структури; можливих напрямів взаємодії самоорганізаційного механізму розвитку структури національної економіки та механізмів державного регулювання структурних змін.

Запропоновані вдосконалення теоретичних основ дослідження механізму розвитку структури економічної системи дозволили проаналізувати структурні особливості економіки України й отримати наведені нижче результати.

Характеристика механізму розвитку структури економіки України за запропонованою класифікацією надала можливість виявити його особливості й досліджувати як:

- механізм відкритого типу – зміни структури національної економіки є результатом і водночас одним із найважливіших факторів економічного розвитку, адже структурний механізм, з одного боку, змінюється під впливом циклічного, господарського, ринкового механізмів, а з іншого – впливає на їхню дію;
- механізм, що визначається кількісними характеристиками, адже сучасні економіко-статистичні методи дозволяють оцінити вихідні макроструктурні пропорції та їх зміни;
- механізм макроекономічного рівня, у зв'язку з тим, що економіка України є складною макроекономічною системою;

- механізм, що має самоорганізовану складову та додатково керується державою;
- механізм розвитку економічної системи, який демонструє зміни елементів і зв'язків між ними, зникнення старих і появу нових рис, властивостей та відносин, складовою якого є механізм функціонування національної економіки, що відображає особливості структури економіки в рамках незмінних характеристик.

Аналіз підсистем та елементів механізму розвитку структури національної економіки України згідно з алгоритмом, представленим на *рис. 2*, дозволив отримати певні результати.

По-перше, у рамках дослідження конструкції механізму функціонування структури вітчизняної економіки були охарактеризовані його об'єкт, суб'єкти та зв'язки, що між ними виникають. Об'єктом дослідження визначена структура національної економіки України. Вона представлена, як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих восьми типів структур. Галузева, секторна, регіональна структура представляють пропорції агрегованих суб'єктів національної економіки – таких, як галузі, сектори та регіони, які одночасно є й суб'єктами механізму. Соціально-економічна, організаційно-економічна та технологічна структури відображають відповідні відносини, що виникають між суб'єктами економіки. Відтворювальна структура характеризує участь визначених суб'єктів національної економіки у відтворювальному процесі. Зовнішньоекономічна структура демонструє відносини національної економіки з економічними системами інших країн.

Взаємозв'язки, що виникають між названими типами структур, характеризують щонайменше 56 видів структур, які розкривають пропорції одного з типів структур у пропорціях інших. Наприклад, залежність галузевих пропорцій від особливостей секторної, регіональної, відтворювальної, соціально-економічної, організаційно-економічної, технологічної, зовнішньоекономічної структур демонструють види галузевої структури секторів, регіонів, за стадіями відтворення, форм власності, організаційно-правових форм, науково-технологічного розвитку та зовнішньоекономічних операцій. Аналіз визначених видів галузевої структури дозволив провести комплексний багатоаспектний аналіз галузевих пропорцій економіки України, розрахувати та оцінити структурні коефіцієнти ефективності основних видів економічної діяльності [23].

По-друге, основним протиріччям, яке характеризує спосіб функціонування структури національної економіки України, визначено суперечності між потребами, інтересами суспільства та здатністю виробництва їх задовольнити. Це протиріччя є рушійною силою структурних змін або фактором структурних змін першого рівня і залежить від рівня розвитку технологічного способу виробництва та економічних відносин (*рис. 3*).

Інтенсивність структурних змін прискорюється або зменшується під впливом факторів другого рівня – таких, як науково-технічний прогрес, циклічність економічного розвитку, поділ праці, міжнародна економічна інтеграція, економічна нерівномірність розвитку регіонів, структури зовнішнього середовища (політичні, інституціональні, ментальні та ін.). Вони впливають на структуру національної економіки безпосередньо або діють на наведені вище рушійні сили. Державне регулювання структурних змін пропонується розглядати як зовнішній фактор третього рівня, який має можливість змінювати структуру національної економіки через регулювання активності названих вище факторів або безпосереднє вдосконалення структурних змін.

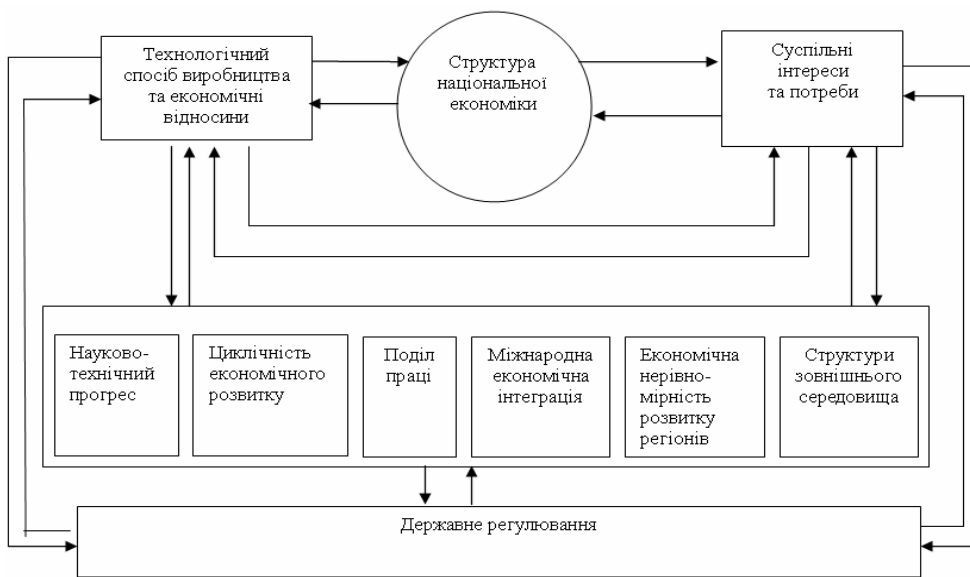

Рис. 3. Рушійні сили та фактори структурних змін

Між визначеними факторами та структурою національної економіки виявлені двосторонні зв'язки. З одного боку, економічна структура змінюється під впливом розглянутих факторів, з іншого – сама впливає на їхній розвиток. Велика кількість двохсторонніх зв'язків виникає між усіма розглянутими факторами в межах кожного рівня та між ними.

По-третє, структура національної економіки України повинна забезпечувати досягнення цілей, що відповідають сучасним тенденціям сталого розвитку економіки. Їх можна об'єднати в три групи: цілі економічного, соціального та екологічного напрямів. Економічний вимір сталого розвитку передбачає зростання добробуту членів суспільства, ліквідацію бідності, підвищення ефективності виробництва, збалансований розвиток країни.

Про ступінь досягнення поставлених цілей дозволяє судити порівняльний аналіз макроекономічних пропорцій вітчизняної економіки з аналогічними показниками розвинених країн, економіка яких є ефективною та соціально орієнтованою або має відносно оптимальні пропорції, що були виявлені в ході досліджень. Для цього розроблено методичні підходи багатокритеріальної порівняльної оцінки, що передбачають нормалізацію показників, розрахунки коефіцієнтів вагомості та інтегральних показників:

$$Z_i = \sum_{j=1}^m b_{ij} P_{ij},$$

де Z_i – інтегральний показник оцінки оптимальності i -го типу структури економіки;

b_{ij} – коефіцієнти вагомості, що визначають ступінь внеску j -го показника в інтегральний індекс i -го типу структури економіки;

P_{ij} – нормалізовані значення j -их показників i -го типу структури;

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{ij, st}},$$

де x_{ij} – фактичні дані j -го показника i -го типу структури економіки;

$x_{ij, st}$ – нормативні (найкращі у світі або планові) значення j -го показника i -го типу структури.

По-четверте, визначені загальні цілі розвитку обумовили основні функції механізму функціонування структури економіки України:

- забезпечення таких макроекономічних пропорцій, що надають можливість досягнення цілей, за умови дії певних зовнішніх і внутрішніх факторів;
- вирішення основного протиріччя функціонування економіки між потребами суспільства та здатністю виробництва їх задовольнити;
- вдосконалення форм господарювання, технологічних способів, організаційних форм виробництва, що забезпечить загальний розвиток економіки.

Зміни умов функціонування національної економіки або цілей її розвитку спричиняють трансформацію основних макроекономічних пропорцій, що приводить до зміни конструкції механізму функціонування економічної структури.

По-п'яте, аналіз загальносвітових структурних трансформацій та особливостей структурних змін економіки України дозволив виявити певні закономірності, що характеризують механізм структурних трансформацій:

- структурні зміни – це об'єктивні та немінучі процеси, що відбуваються постійно в окремих регіонах, країнах, у світовому господарстві взагалі, незалежно від рівня розвитку виробництва або відносин;

- незважаючи на постійний характер, структурні зміни виникають досить нерівномірно, а показники інтенсивності структурних змін свідчать про їх хвилеподібність;
- дослідження циклічного розвитку економіки та змін його структурних особливостей надають підстави для гіпотези про наявність малих, середніх і довгих структурних циклів тривалістю 4–6, 7–11 та 40–60 років відповідно;
- кожному із трьох рівнів рівноваги М. Кондратьєва відповідають відносно оптимальні пропорції структури економіки, що дозволяє представити розвиток економіки не тільки як рух від однієї рівноваги до іншої, а ще й як рух від однієї відносно оптимальної структури економіки до більш досконалої;
- оптимальність економічної структури – відносне поняття, воно свідчить про її відповідність цілям та умовам функціонування економіки на певному етапі розвитку;
- оптимальність структури першого рівня встановлюється впродовж відносно короткого періоду, коли оптимальні пропорції визначаються у результаті незначних структурних зрушень і забезпечують рівноважний стан галузей виробництва товарів народного споживання;
- оптимальність структури другого рівня встановлюється впродовж більш тривалого періоду, внаслідок радикальніших структурних змін, у результаті яких формується рівновага на ринках галузей, що виробляють товари народного споживання і засоби виробництва;
- оптимальні пропорції третього рівня характеризують загальну рівновагу економіки, що передбачає встановлення нових макроекономічних пропорцій внаслідок структурної і технологічної революцій, які відбуваються в ході розповсюдження нового технологічного укладу;
- відхилення від визначених трьох рівнів рівноваги та порушення відповідних їм оптимальних пропорцій за відсутності державного регулювання здійснюється під впливом механізмів ціноутворення, конкуренції, нагромадження та переливу капіталу;
- підвищення ефективності визначених механізмів самоорганізаційного розвитку економіки, а також координування впливу факторів структурних змін – це завдання державного регулювання економічної структури.

Запропоновані теоретичні аспекти дослідження механізму розвитку структури економічної системи, дозволили виявити його основні підсистеми та елементи, розробити алгоритм дослідження. Їх використання надало можливість визначити основні типи структури національної економіки України, дослідити їх взаємозв'язки, виявити ру-

шійні сили, фактори, закономірності структурних змін, охарактеризувати загальні цілі функціонування вітчизняної економіки, розробити методику оцінки їх досягнення, визначити функції механізму.

Розвиток структури національної економіки представлено як рух від однієї відносно оптимальної структури економіки до іншої, який відбувається завдяки дії ринкових механізмів ціноутворення, конкуренції, нагромадженню та переливу капіталу. Коли ринкові механізми не забезпечують формування макроекономічних пропорцій, що відповідають сучасним цілям функціонування економіки, самоорганізаційний механізм розвитку структури економіки доцільно доповнити заходами державного регулювання.

За умов відносно стабільного розвитку економіки державне регулювання структурних змін може здійснюватися в рамках загальної системи державних заходів регулювання економічних процесів, таких її напрямів, як промислова, регіональна, інноваційна, інвестиційна, приватизаційна, антимонопольна, соціальна, зовнішньоекономічна політика, в межах яких відбуватиметься опосередковане регулювання макроекономічних пропорцій вітчизняної економіки. У складних умовах кризи або трансформації економіки структурна політика повинна посісти домінуючі позиції роль і скоординувати діяльність усіх напрямів економічної політики, що впливають на структурні зміни, на єдиній концептуальній основі. Урахування структурних особливостей самоорганізації вітчизняної економіки дозволить у період високих темпів структурних змін обмежити державне втручання корекцією напрямів структурного руху, а в періоди спаду інтенсивності структурних змін – проводити політику їх прискорення. Розробка шляхів і методів державного регулювання структурних змін є подальшим напрямом дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Амоша О.* Промислова політика України: концептуальні орієнтири на середньострокову перспективу / О. Амоша, В. Вишневський, Л. Збарзська // *Економіка України*. — 2009. — № 11. — С. 4–13.
2. *Біла С.* Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки / С. Біла. — К. : Вид-во УАДА, 2001. — 408 с.
3. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / за ред. В. М. Гейця. — К. : Ін-т прогноз. : Фенікс. — 2003. — 1008 с.
4. *Єрохін С. А.* Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) / С. А. Єрохін. — К. : Світ знань, 2002. — 528 с.
5. *Кваснюк Б.* Структурна перебудова економіки та її ресурси / Б. Кваснюк // *Економіка України*. — 2003. — № 11. — С. 18–28.

6. *Крючкова І. В.* Структурні чинники розвитку економіки України / І. В. Крючкова. — К. : Наук. думка, 2004. — 317 с.
7. *Осауленко О. Г.* Державна структурна політика та забезпечення стійкого економічного зростання / О. Г. Осауленко. — К., 2001. — 92 с.
8. *Чухно А. А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення / А. А. Чухно. — К. : Логос, 2003. — 631 с.
9. *Дорогунцов С.* Трансформація структури економіки: теорія і практика / С. Дорогунцов, Е. Горская // *Економіка України*. — 1998. — № 1. — С. 4–11.
10. *Коломойцев В.* Структурна трансформація промислового комплексу України. — К. : Укр. Енциклопедія, 1997. — 300 с.
11. *Романова О. А.* Формирование механизма государственного регулирования структурной перестройки : методологический аспект / О. А. Романова, М. Г. Филатова. — Екатеринбург : УроРАН, 1997. — 67 с.
12. *Красильников О. Ю.* Структурные сдвиги в экономике современной России / О. Ю. Красильников. — Саратов : Науч. кн., 2000. — 183 с.
13. *Жигінас В.* Теоретичні засади структурування економіки та закономірності структурних змін у сучасних умовах / В. Жигінас // *Вісн. Київ. нац. торг. екон. ун-ту*. — 2007. — № 1. — С. 52–63.
14. *Економічна енциклопедія : У 3 т. Т. 2 / відп. ред. С. К. Мочерний*. — К. : Вид. центр "Академія", 2001. — С. 848.
15. *Философский энциклопедический словарь*. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 576 с.
16. *Ніколенко С. С.* Господарсько-політичний механізм сучасної ринкової економіки / С. С. Ніколенко, І. О. Пінчук. — Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. — 153 с.
17. *Чухно А.* Господарський механізм та шляхи його вдосконалення на сучасному етапі / А. Чухно // *Економіка України*. — 2007. — № 3. — С. 60–67.
18. *Кульман А.* Экономические механизмы / Кульман Анри ; пер. с фр. ; под общ. ред. Н. И. Хрустальной. — М. : АО Изд. группа "Прогресс-Универс", 1993. — 192 с.
19. *Гальчинський А.* Методологія складних систем / А. Гальчинський // *Економіка України*. — 2007. — № 8. — С. 4–18.
20. *Аверьянов А. Н.* Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. — М. : Политиздат, 1985. — 263 с.
21. *Мельник Л. Г.* Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. — Сумы : ИТД "Университетская книга", 2003. — 288 с.
22. *Мочерний С.* Синергетичний підхід в економічному дослідженні / С. Мочерний // *Економіка України*. — 2001. — № 5. — С. 44–51.
23. *Чайка Ю. М.* Дослідження взаємозв'язків складових структури національної економіки (на прикладі аналізу галузевої структури) / Ю. М. Чайка // *Вісн. Криворіз. екон. ін-ту КНЕУ*. — 2009. — № 2 (18). — С. 12–21.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 005.334.351.72

ОЦІНКА РИЗИКІВ У СИСТЕМІ ВНУТРІШНЬОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

МИКИТЮК І., к. е. н., ст. викладач кафедри фінансів КНТЕУ

Економіка України несе значні збитки внаслідок низького рівня фінансової, бюджетної, податкової дисципліни на підприємствах, в установах і організаціях. Крім того, масштабне нецільове і неефективне витрачання державних коштів, розкрадання, відмивання доходів становить реальну загрозу економічній безпеці держави. Отже, необхідно підвищити ефективність та удосконалити державний фінансовий контроль за формуванням і використанням державних коштів.

В останнє десятиліття в Україні опубліковано значну кількість праць вітчизняних вчених і практиків, присвячених теоретичним, правовим і методологічним проблемам державного фінансового контролю. Зокрема слід відзначити наукові доробки Ф. Бутинця [1], В. Мамишева [2], Н. Рубан [3], В. Симоненка [4], І. Стефанюка [5] та ін. Вченими здебільшого розглянуто окремі практичні аспекти організації та функціонування державного фінансового контролю. Водночас питання визначення його мети і завдань, підвищення ефективності контрольних заходів і діяльності контролюючих органів у цілому залишаються не достатньо дослідженими. Актуальність проблеми визначається тим, що одним із шляхів удосконалення діяльності контролюючих органів є аналіз і оцінка ризиків, що вимагає розробки конкретних пропозицій щодо управління ризиками.

Метою статті є висвітлення теоретичних і методичних основ управління і аналізу ризиків як діючого механізму підвищення ефективності та якості фінансового контролю.

Негативні тенденції зростання незаконного, нецільового використання бюджетних коштів, державного майна в цілому по Україні та регіонах свідчать про неефективність і недосконалість системи дер-

© Микитюк І., 2011

жавного фінансового контролю та системи відповідальності за недотримання вимог і правил у бюджетній сфері. Звіти контрольно-ревізійних органів постійно фіксують порушення фінансово-бюджетної дисципліни, невиконання плану бюджетних надходжень на державному та місцевих рівнях. Основними причинами таких порушень є низька якість внутрішнього контролю та безвідповідальне ставлення до витрачання бюджетних коштів із боку багатьох розпорядників.

Загальною ціллю державного фінансового контролю є зменшення кількості обсягів правопорушень в економічній сфері. На макрорівні це недопущення діяльності, що провокує платіжну кризу, дестабілізує економічну ситуацію, порушує майнові права власників і споживачів; яка містить значні соціальні загрози; а також діяльності, спрямованої на приховування податків і обов'язкових платежів. Цілі державного фінансового контролю на мікрорівні – це дотримання правил ведення бухгалтерського обліку й звітності, стандартів ціноутворення та встановлення тарифів, порядку та процедур закупівель; додержання платіжної дисципліни; недопущення фіктивних фінансових операцій і відмивання "брудних" грошей, нецільового й неефективного використання бюджетних та інших державних коштів [5].

Важливим інструментом державного управління, що дозволяє виконувати зазначені завдання та зменшувати кількість проблемних питань, пов'язаних із діяльністю органів державного і комунального сектору, є державний внутрішній фінансовий контроль, який має забезпечити належне (законне, економічне, ефективне, результативне та прозоре) управління державними фінансами, їх гармонізацію.

Слід зауважити на необхідності зміни ідеології та мети контролю: не знайти після закінчення бюджетного періоду якнайбільше порушень, коли збитки важко або взагалі неможливо відшкодувати, а допомогти попередити їх або мінімізувати наслідки вже вчинених порушень; вчасно виявити і зруйнувати штучні схеми нераціонального та незаконного використання державних коштів. Активна роль контролю в управлінні економікою проявляється в тому, що він не має обмежуватися тільки констатацією допущених відхилень, акцент слід перенести на попередження нецільового, незаконного та неефективного витрачання державних коштів.

У Концепції розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на період до 2015 року (далі – Концепція) зазначається, що елементом структури внутрішнього фінансового контролю є оцінка ризиків. Для здійснення внутрішнього контролю повинна проводитися ідентифікація та оцінка ризиків, з якими стикаються органи державного і комунального сектору, що мають як зовнішній, так і внутрішній характер. Керівництво органів державного і комунального секторів визначає тип реагування на певні ризики та заходи з управління ними [6].

Отже, оцінка ризиків є складовою системи внутрішнього контролю і застосовується з метою мінімізації ризиків і забезпечення такого порядку проведення фінансових операцій на підприємствах, установах і організаціях, який сприяє досягненню поставлених цілей їх діяльності та виконанню всіх вимог, норм і правил. Оцінка ризиків визначає необхідність виявляти, аналізувати й оцінювати фінансові ризики, які можуть негативно позначатися на виконанні підприємством поставлених цілей.

Вітчизняні та зарубіжні вчені по-різному трактують поняття "ризик", зокрема як елемент невизначеності, який може відобразитися на діяльності того чи іншого господарського суб'єкта або на перебігу будь-якої економічної ситуації [7]. Практика аналізу ризиків свідчить – це безперервний процес збирання, узагальнення, аналітичного вивчення інформації, спрямованої на прогнозування, виявлення, попередження та запобігання бюджетних правопорушень, що забезпечує прийняття ефективних управлінських рішень.

Ефективність діяльності підприємства, установи, організації багато в чому залежить від правильної організації внутрішнього фінансового контролю, що базується на ефективному управлінні ризиками. Тому систему контролю слід розробляти з огляду на конкретні види діяльності та індивідуальні умови функціонування установи, підприємства, організації. Завданням контролюючих органів є визначення найбільш проблемних напрямів діяльності: виробництво, інвестиційний блок, ціновий, фінансовий, зовнішньоекономічний та ін.

Згідно з Концепцією основою внутрішнього контролю є відповідальність керівника за управління та розвиток органу в цілому. До основних функцій керівника належить планування та організація діяльності, створення адекватної структури внутрішнього контролю, нагляд за реалізацією внутрішнього контролю та управління ризиками для досягнення впевненості в межах розумного в тому, що мета і цілі органу будуть досягнуті, а рішення, зокрема фінансові, виконуватимуться з урахуванням принципів законності, економічності, ефективності, результативності та прозорості. Для забезпечення раціонального та ефективного використання державних коштів, керівнику необхідно розробити та затвердити перелік фінансово-господарських операцій із підвищеним ризиком виникнення порушень у використанні бюджетних коштів та державного майна, керуючись специфікою діяльності підприємства, установи, організації. Перелік може містити такі фінансові операції:

- використання коштів підприємств, установ, організацій: на виплату заробітної плати працівникам, у тому числі на виплату премій, надбавок, доплат, матеріальної допомоги та інших заохочувальних витрат; на придбання товарно-матеріальних цінностей; на відшкодування витрат на відраджень та прид-

баня товарно-матеріальних цінностей підзвітними особами; на проведення ремонтно-реставраційних, науково-дослідних і проектних робіт; для проведення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти;

- виконання кошторисів бюджетних установ і організацій, у тому числі цільове та ефективне використання коштів, взяття фінансових зобов'язань у межах кошторисних призначень та недопущення формування небюджетної кредиторської заборгованості;
- списання з балансу підприємств, установ, організацій товарно-матеріальних цінностей;
- заниження в обліку підприємств, установ, організацій вартості товарно-матеріальних цінностей; реального стану дебіторської заборгованості;
- операції пов'язані з: відображенням в обліку стану орендних відносин суб'єктів господарювання; своєчасною консервацією та збереженням об'єктів незавершеного капітального будівництва; виконанням договорів щодо здійснення фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій; визначенням вартості будівництва на всіх стадіях інвестування, яке здійснюється із залученням бюджетних і державних коштів; підготовкою обґрунтувань і складанням розрахунків вартості робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що фінансуються з резервного фонду Державного бюджету України тощо.

Для досягнення зазначених цілей підприємствам, установам, організаціям слід ідентифікувати та проаналізувати ризики, пов'язані з його діяльністю. Перш за все необхідно визначити, мають ці ризики випадковий характер чи свідчать про наявність загальної або системної проблеми в діяльності об'єкта перевірки, а також оцінити фактичний або можливий їх вплив.

Важливим завданням контролюючих органів є визначення найбільш проблемних напрямів діяльності організації, які мають бути перевірені у першу чергу. На цьому етапі чільне місце належить визначенню ризиків у роботі об'єкта перевірки. Залежно від ступеня ризику, його профілю і кількості формуються питання перевірки і склад бригади контролерів. При визначенні ступеня ризику перевіряючі повинні отримати відповіді на такі питання: які можуть бути відхилення в роботі організації, що перевіряється; який ступінь вірогідності таких відхилень; які наслідки цих відхилень; чи є можливість звести ризик до мінімуму або контролювати його.

Слід зазначити, що аналіз ризику – це систематичне використання інформації для визначення причин і умов виникнення ризиків, їх ідентифікації та оцінки можливих наслідків недотримання бюджетного законодавства. Саме тому аналіз ризиків потребує глибокого та систематичного розуміння всіх процесів діяльності установи, підприємства,

організації у світлі вирішення поставлених завдань. При цьому слід враховувати ризики, пов'язані безпосередньо з функціонуванням установи та ризики системи контролю, що поєднані з процесами контролю.

Головними факторами ризику в середовищі фінансового контролю є: недостатня професійна компетентність персоналу; відсутність етичних принципів; незадовільний розподіл повноважень і відповідальності; незадовільний контроль з боку керівництва; відсутність заходів попередження та моніторингу порушень. Для аналізу ризиків аудитори мають дати відповіді на такі питання: що необхідно було зробити для досягнення поставленої мети; що могло бути зроблено неправильно; які можливі способи фінансових втрат, розкрадань; які існують способи завадити ефективній діяльності установи; які види діяльності є найбільш ризиковими і складними.

Класифікація ризиків є одним із етапів аналізу, який дозволяє в подальшому проводити ідентифікацію та оцінку ризиків, а також розробляти методи управління ними. В основу класифікації покладено розподіл ризиків на групи за класифікаційними критеріями. Можна застосувати класифікацію, що базується на різних видах діяльності (фінансові ризики, виробничі ризики, ризики матеріально-технічного забезпечення тощо). За результатами проведеного аналізу здійснюється попередня оцінка ризику. Метою ідентифікації, яка передбачає аналіз всіх видів ризиків, є складання списку можливих ризиків, що матимуть вплив на діяльність організації, після чого визначаються випадки, коли ці ризики можуть виникнути.

Основний метод визначення ризикових операцій – аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації за звітними даними та матеріалами попередніх ревізій. Існує два методи визначення ризикових операцій: орієнтація на фінансові порушення, виявлені на інших підприємствах, та орієнтація на операції, щодо яких не забезпечений внутрішній контроль, відсутність якого збільшує ймовірність проведення ризикових операцій (за попередніми даними, 50 % випадків виникнення ризиків обумовлені низькою якістю внутрішнього контролю).

Розробка моделі управління ризиками має на меті виявлення можливих економічних і фінансових ризиків; зменшення фінансових збитків, що пов'язані з економічними ризиками. Головне в оцінці ризику при проведенні аудиту ефективності полягає у визначенні зон і показників допустимого та критичного ризику. Слід зазначити, що управління ризиками – це систематична робота з розробки та практичної реалізації заходів із попередження та мінімізації ризиків, оцінки ефективності їх застосування.

У сфері використання бюджетних коштів ризикових ситуацій запобігти важко, тому визначення ризиків і управління ними має стати обов'язковою і важливою частиною роботи контролюючих органів.

До основних завдань системи управління ризиками можна віднести:

- створення єдиного інформаційного простору, що забезпечує функціонування системи управління ризиками;
- розробку методик із виявлення ризиків;
- визначення потенціальних і фіксування виявлених ризиків;
- виявлення причин і умов, що сприяють фінансовим правопорушенням;
- оцінку можливого збитку у випадку виникнення потенційних ризиків і збитку при виявлених ризиках;
- визначення можливостей попередження або мінімізації ризиків, а також визначення необхідних ресурсів і розробку пропозицій з їх оптимального розподілу;
- розробку і застосування методик оцінки ефективності застосованих заходів;
- розробку і практичну реалізацію заходів із попередження або мінімізації ризиків;
- контроль за практичною реалізацією заходів із попередження або мінімізації ризиків;
- оцінку ефективності застосованих заходів із управління ризиками і відповідне корегування управлінських рішень;
- накопичення і аналіз інформації про результати застосування окремих форм контролю або їх сукупності, а також про причини й умови, що сприяють фінансовим порушенням.

Система оцінки ризиків має базуватися на таких *принципах управління ризиками*:

- цільової спрямованості – підпорядкування всіх завдань контролюючих органів і способів їх вирішення з метою забезпечення дотримання фінансового законодавства в Україні;
- цілісності – розробка та використання структурними підрозділами контролюючих органів функціональних підсистем управління ризиками як елементів єдиної системи контролюючих органів України;
- інформаційної єдності – сумісність інформаційних джерел і єдиний підхід до процедури їх обробки і аналізу, а також взаємозв'язки інформації на всіх рівнях бюджетної системи як по вертикалі, так і по горизонталі;
- законності – відповідність заходів із попередження або мінімізації ризиків чинному законодавству;
- управління ризиками – визначення єдиних підходів до прийняття управлінських рішень у частині заходів із попередження або мінімізації ризиків.

Таким чином, система управління ризиками має забезпечити організацію ефективного фінансового контролю на основі принципу

вибірковості, що дозволить контролюючим органам зосередити увагу на найбільш важливих і пріоритетних напрямках роботи і, відповідно, сприятиме ефективному використанню ресурсів, а також виявленню і прогнозуванню порушень фінансового законодавства.

До основних елементів системи управління ризиками слід віднести:

- збір і обробку інформації з виявлення порушення;
- виявлення і аналіз ризиків;
- розробку та реалізацію заходів з управління ризиками;
- узагальнення результатів здійснених заходів і розробка пропозицій.

Оцінка ризику має формуватися на основі якісного і кількісного аналізу ризиків та факторів, що сприяють їх виникненню. Основне завдання якісного аналізу ризиків – ідентифікація можливих видів ризиків і факторів, що впливають на нього. При кількісній оцінці ризику оперують вірогідними моделями.

Наприклад, при проведенні оцінки ефективності використання бюджетних коштів аудитор має оцінити, як керівництво здійснює ідентифікацію і моніторинг таких ризиків: можливість прийняття управлінських рішень, що не відповідають встановленим принципам і правилам, суперечать фінансовій політиці держави; неефективне або нецільове використання матеріальних, людських та інформаційних ресурсів при використанні бюджетних коштів; неефективність процедур виявлення та усунення виявлених недоліків; недосягнення поставлених цілей при здійсненні бюджетних програм; ризик неадекватного використання коштів на досягнення поставлених цілей; інші ризики, пов'язані з діяльністю установи із використання бюджетних коштів.

Ризики можуть виникнути через різні обставини: зміни нормативно-правової бази, що регламентує використання бюджетних коштів; впровадження нової або зміну діючої системи реєстрації, обробки, зберігання та передачі інформації; суттєве збільшення обсягу операцій із використання бюджетних коштів тощо.

Аудитор має вивчити й оцінити: яким чином здійснюється оцінка впливу виявлених ризиків на діяльність установи, підприємства; чи встановлені процедури перегляду оцінки такого впливу; яким чином оцінюються можливості виникнення таких ризиків, як перевіряється і корегується попередня оцінка; чи існують процедури прийняття рішень щодо способів реагування на ризики і як їх дотримуються.

Завершуючи процедури виявлення та оптимізації ризиків, аудитори мають дати рекомендації щодо оптимізації та попередження ризиків. Результати процедури можна оформити у вигляді висновків. Після підготовки висновків розробляються рекомендації, які мають сприяти підвищенню ефективності використання державних коштів і покращанню діяльності організації, що перевірялась. Слід зазначити, що рекомендації аудиторів мають бути спрямовані на усунення

основних причин порушення або недоліку, містити рекомендації, що необхідно зробити для підвищення ефективності використання державних коштів. Конкретні практичні заходи з усунення недоліків і підвищення ефективності діяльності мають розроблятися керівництвом організації, що перевірялася.

Оцінка ризиків щодо використання бюджетних коштів має здійснюватися у процесі:

- формування і використання бюджетних коштів;
- формування і використання коштів державних цільових фондів;
- використання державної власності;
- використання запозичених коштів;
- розміщення державних фінансових ресурсів, що надаються на умовах повернення на безповоротній основі;
- надання податкових та інших пільг.

Таким чином, до завдань контролюючого органу можна віднести: оцінку обґрунтованості дохідних і витратних статей проектів бюджету та бюджетів державних цільових фондів; визначення повноти і своєчасності виконання дохідних і витратних статей бюджету і бюджетів державних цільових фондів у порівнянні із законодавчо встановленими показниками; виявлення відхилень і порушень у процесі виконання бюджету і бюджетів державних цільових фондів; визначення правильності ведення і достовірності бухгалтерського обліку і фінансової звітності; встановлення законності й цільового використання державних коштів; визначення ефективності використання державних коштів і розробку рекомендацій щодо їх підвищення.

Для ефективної оцінки ризиків органами державного фінансового контролю необхідно: *по-перше*, створити відповідну правову базу, розробити стандарти визначення ризиків та правила їх оцінки; *по-друге*, запровадити планування контрольних заходів за принципом оцінки ризиків діяльності об'єктів контролю (а це, у свою чергу, потребує розробки методології управління ризиками); *по-третє*, сформувати інформаційний каталог ризикових фінансово-господарських операцій; *по-четверте*, визначити перелік ризикових операцій, які слід взяти до уваги при складанні програми аудиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бутинець Ф. Ф.* Контроль і ревізія / Ф. Ф. Бутинець, Н. М. Малюга, Н. І. Петренко. — Житомир : ПП "Рута", 2000. — 509 с.
2. *Мамишев А. В.* Виникнення і розвиток механізмів контролю в ретроспективі / А. В. Мамишев // Фінансовий контроль. — 2001. — № 4. — С. 47.
3. *Державний фінансовий контроль виконання бюджетних програм / Т. І. Єфіменко, І. Б. Стефанюк, Н. І. Рубан та ін.* — К. : НДФІ, 2004. — 320 с.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

4. *Симоненко В. К.* Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект) / В. К. Симоненко, І. О. Барановський, П. С. Петренко. — К. : Знання України, 2006. — 280 с.
5. *Державний фінансовий контроль: ревізія та аудит* / П. К. Германчук, І. Б. Стефатюк, Н. І. Рубан, В. Г. Александров, О. І. Назарчук. — К. : НВП "АВТ", 2004. — 424 с.
6. *Концепція розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на період до 2015 року* : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовт. 2008 р. № 1347-р. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1347-2008-%F0>.
7. *Балабанов И. Т.* Риск-менеджмент / И. Т. Балабанов. — М. : Финансы и статистика, 1996. — 403 с.

ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

МАКОГОН В., к. е. н., ст. наук. співробітник відділу бюджетної системи
Науково-дослідного фінансового інституту КНТЕУ

Розвиток економіки України в умовах фінансово-економічної рецесії має низку особливих ознак, які необхідно враховувати у процесі формування бюджетної політики у системі державного регулювання. Водночас фінансово-економічна криза дає поштовх до проведення структурних реформ і зміни моделі економіки. Однак такі зміни повинні ґрунтуватися на ретельно розроблених концептуальних засадах і реалізовуватися через спільні, узгоджені дії всіх гілок державної влади.

Потрібно відзначити вагомий внесок у дослідження проблематики впливу бюджетного регулювання на економічне зростання, удосконалення бюджетного механізму таких відомих вітчизняних вчених, як С. Булгакова, Г. Кучер, О. Барановський, О. Василик, І. Запатріна, Л. Лисяк, А. Мярковський, І. Чугунов, Ц. Огонь, В. Федосов [1–7] та ін. Однак сучасна бюджетна політика потребує подальшого дослідження.

Метою статті є визначення ролі бюджетної політики як інструменту соціально-економічного розвитку суспільства та обґрунтування пропозицій щодо підвищення ефективності й результативності бюджетного управління.

© Макогон В., 2011

У сучасних економічних умовах важливим завданням є використання бюджетної політики як складової системи фінансового регулювання соціально-економічного розвитку країни та адміністративно-територіальних одиниць. Бюджетна політика, зазначає І. Чугунов, формується у ході бюджетного процесу, вона передбачає визначення цілей і завдань, розробку механізму мобілізації грошових коштів у бюджет, вибір напрямів їх використання, управління фінансами у бюджетній сфері, організацію за допомогою фінансово-бюджетних інструментів регулювання економічних і соціальних процесів [8]. У дослідженнях зарубіжних вчених бюджетна політика розглядається як сукупність заходів, які приймаються і здійснюються органами влади, і пов'язані з визначенням основних напрямів розвитку бюджетних відносин і виробленням конкретних шляхів їх використання в інтересах громадян, суспільства і держави [9]. Згідно з Кейнсіанською школою бюджетна політика може мати значний вплив на сукупний попит і обсяг виробництва у складних економічних умовах але для цього необхідне чітке обґрунтування ролі уряду для ефективного здійснення відповідних заходів.

Таким чином, пріоритети бюджетної політики виражаються в науково, економічно і соціально обґрунтованих та законодавчо визначених цілях і завданнях бюджетної політики, необхідних для розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем.

Активізація можливостей бюджетної політики потребує раціонального використання її регуляторного потенціалу, насамперед визначення шляхів підвищення її ефективності. При визначенні бюджетної пріоритетності на цьому етапі необхідно враховувати, що вітчизняна економіка пережила фінансово-економічну кризу, яка суттєво актуалізувала питання, пов'язані із формуванням ефективної системи бюджетного регулювання, необхідністю узгоджених дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо протидії фінансово-економічним дисбалансам і ризикам.

У IV кварталі 2008 р. приріст реального ВВП уповільнився порівняно з попереднім роком за січень-вересень – 6.9 %, січень-жовтень – 5.8 %, січень-листопад 3.6 %, січень-грудень – 2.3 %. Упродовж 2009 р. економічна ситуація значно погіршилась, реальний ВВП скоротився на 15.1 % і становив 914.7 млрд грн. Зафіксовано скорочення реального ВВП: за I квартал – 79.8 %, за II – 82.2 %, за III – 84.0 %, за IV – 93.2 % (дані за I–IV квартали 2009 р. у постійних цінах 2007 р., порівняно з відповідними періодами попереднього року). У 2010 та 2011 рр. спостерігається відновлення економічного зростання. Реальний ВВП за I квартал 2010 р. склав 104.9 %, за II – 105.9 %, за III – 103.4 %, за IV – 103.7 % (за попередніми даними). У 2011 р. очікується

зростання реального ВВП на рівні не нижче 4.5 %, тоді як починаючи з 2000 р. середній темп зростання реального ВВП становив 6.8 % [10].

Нестабільна економічна ситуація обумовила значні інфляційні процеси в Україні, наслідком чого стало зростання споживчих цін у грудні 2008 р. до грудня 2007 р. на 22.3 %, у грудні 2009 р. до грудня 2008 р. – на 12.3 %. Упродовж 2010 р. інфляція дещо сповільнилася, а певні коливання цін зумовлювалися дією одноразових факторів, зокрема тимчасовими шоками пропозиції по продовольчій групі товарів та підвищенням тарифів на газ для населення. Незважаючи на суттєве зниження інфляції у 2011 р. (зокрема у січні цей показник до відповідного періоду попереднього року становив 8.2 %, а у лютому – 7.2 %) на фоні країн Європейського Союзу Україна має високий рівень інфляції (табл. 1) [11].

Таблиця 1

Темпи інфляції, % до відповідного періоду попереднього року

Країни	2010/2009		2011/2010	
	січень	лютий	січень	лютий
Україна	11.1	11.5	8.2	7.2
Бельгія	0.8	0.8	3.7	3.5
Німеччина	0.8	0.5	2.0	2.2
Греція	2.3	2.9	4.9	4.2
Іспанія	1.1	0.9	3.0	3.4
Франція	1.2	1.4	2.0	1.8
Італія	1.3	1.1	1.9	2.1
Люксембург	3.0	2.3	3.4	3.9
Мальта	1.2	0.7	3.3	2.7
Нідерланди	0.4	0.3	2.0	2.0
Австрія	1.2	0.9	2.5	3.1
Португалія	0.1	0.2	3.6	3.5
Словенія	1.8	1.6	2.3	2.0
Фінляндія	1.6	1.3	3.1	3.5

Обсяг доходів зведеного бюджету у 2009 р. знизився до попереднього року на 8.4 % і становить 29.84 % до ВВП; видатків відповідно на 0.6 % і становив 33.92 % до ВВП.

Динаміка структури видатків зведеного бюджету України у 2008–2010 рр. (табл. 2) свідчить про суттєве зниження частки видатків на економічну діяльність з одночасним зростанням на соціальний захист і соціальне забезпечення [12]. Відповідно відбулися несприятливі зміни у структурі економіки. Зокрема значно зменшилась частка інших видів економічної діяльності; сільського господарства, мисливства, лісового господарства (табл. 3) [10].

Таблиця 2

Структура видатків зведеного бюджету України, %

Видатки у розрізі функціональної класифікації	2008	2009	2010
Загальнодержавні функції	9.9	10.6	11.8
Оборона	3.8	3.1	3.0
Громадський порядок, безпека та судова влада	8.7	7.9	7.6
Економічна діяльність	17.2	13.8	11.9
Охорона навколишнього природного середовища	0.9	0.8	0.8
Житлово-комунальне господарство	2.9	2.4	1.4
Охорона здоров'я	10.8	11.8	11.8
Духовний та фізичний розвиток	2.5	2.7	3.0
Освіта	19.5	21.5	21.1
Соціальний захист та соціальне забезпечення	23.8	25.4	27.6

Таблиця 3

Структура виробництва та розподілу валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності за 2008–2010 рр., %

Види економічної діяльності	2008	2009	2010
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	6.87	7.16	6.30
Добувна промисловість	5.73	3.87	5.66
Переробна промисловість	17.38	15.85	15.29
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	3.04	3.46	2.97
Будівництво	3.08	2.42	3.89
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	13.85	13.46	14.03
Діяльність транспорту та зв'язку	9.18	11.32	10.48
Освіта	4.59	5.22	4.88
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3.08	3.45	3.82
Інші види економічної діяльності	23.99	26.48	22.93
Оплата послуг фінансових посередників	-3.85	-5.56	-3.92
Податки на продукти	13.34	13.12	13.96
Субсидії на продукти	-0.28	-0.25	-0.28

Отже, структура виробництва та розподілу валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності свідчить, що інноваційно-інвестиційні аспекти не набули достатньої активізації у вітчизняній економіці. Тому одним із основних завдань сучасної держави є обґрунтування бюджетної пріоритетності, оскільки саме завдяки їй можна створити умови для рішучого подолання наслідків фінансово-економічної кризи, проведення ефективної податково-бюджетної політики, переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки, підвищення рівня зайнятості населення.

Бюджет на 2011 р. покликаний зберегти макроекономічну стабільність, забезпечити умови для переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки та підвищення добробуту громадян. Обсяг ВВП у 2011 р. прогнозується в розмірі 1253.0 млрд грн; доходи державного бюджету зростуть у порівнянні з попереднім роком на 17.0 % і становитимуть 22.5 % ВВП, видатки збільшаться на 5.6 %; дефіцит бюджету складе 40.5 млрд грн або 3.2 % ВВП [13].

Особливості Державного бюджету на 2011 р. полягають у тому, що це перший бюджет в Україні, який розроблявся з урахуванням Податкового кодексу та нової редакції Бюджетного кодексу України. Саме тому цей бюджет можна назвати бюджетом модернізації, яка буде базуватися на нових чинниках, пов'язаних із врегулюванням відносин, що виникають у сфері справляння податків і зборів, порядку їх адміністрування, організації бюджетного процесу і взаємовідносин його учасників на всіх його стадіях.

Бюджетна політика, якщо вона спрямована на проведення всебічної модернізації вітчизняної економіки, здатна створити умови для підвищення її ефективності та поліпшення інвестиційного клімату. Необхідна умова для цього – прийняття видаткових зобов'язань на основі ретельної оцінки їх ефективності та наявності ресурсів для їх гарантованого виконання в межах прийнятих бюджетних обмежень, забезпечення збалансованості бюджету, перехід до середньострокового бюджетного планування, здійснення оцінки пріоритетності стратегічних завдань, відповідних реальним можливостям. Адже тільки завдяки комплексному підходу до визначення пріоритетних напрямів бюджетної політики можливо здійснити перерозподіл ресурсів на користь ефективних напрямів державної політики.

Зокрема середньострокове бюджетне планування дозволяє сформулювати пріоритетні завдання, оцінити необхідні ресурси для їх реалізації та визначити можливі джерела отримання цих ресурсів. У свою чергу це дасть можливість відійти від інерційного підходу (розподілу асигнувань на основі індексування тенденцій попередніх років). Також важливо, що більшість заходів щодо скорочення видаткової частини бюджету і збереження при цьому якості державних послуг припускають реформування певного сектору економіки. Такі структурні реформи мають тривалий строк реалізації, саме середньострокове бюджетне планування дозволяє своєчасно виявити їхню необхідність і зважено підійти до реалізації.

Розробка середньострокових бюджетних прогнозів підвищує обґрунтованість прийнятих у цій сфері рішень, надаючи можливість всебічно оцінити їх наслідки у майбутньому. Досягненню цієї мети сприяє також прозорість бюджетної політики: оприлюднення і широке громадське обговорення результатів середньострокового бюджетного планування; горизонт і надійність економічних та бюджетних прог-

нозів, які базуються на достовірних оцінках кон'юнктурних параметрів і макроекономічних показників.

Підвищенню ефективності й результативності бюджетного управління на сучасному етапі розвитку державних фінансів сприятимуть завдання бюджетної політики: визначення чітких правил оцінки обсягу видаткових зобов'язань, підвищення відповідальності за достовірність їх фінансово-економічних обґрунтувань; забезпечення впровадження інструментів підтримки інновацій органами державної влади та місцевого самоврядування; підвищення ефективності механізму державно-приватного партнерства та використання державних інвестицій.

Видаткові зобов'язання мають бути проаналізовані щодо можливостей їх фінансового забезпечення і вкладу в досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку країни та її регіонів.

Комплексний підхід до формування інноваційної системи та інвестиційного середовища в цілому створить умови для повного циклу розвитку інновацій, у тому числі шляхом забезпечення макроекономічної стабільності, захисту конкуренції, захисту прав власності та усунення адміністративних бар'єрів. Однак підтримка інновацій не повинна обмежуватися здійсненням окремих проектів, вона має відповідати вимогам створення інноваційного середовища: розвиток людського капіталу, формування державного попиту на інноваційну продукцію та поліпшення інвестиційного клімату; механізм виділення бюджетних грантів для підтримки вітчизняних інноваційних проектів має бути орієнтований на забезпечення загальнодержавних пріоритетів.

Підвищення ефективності механізму державно-приватного партнерства та використання державних інвестицій стануть каталізатором для вкладення ресурсів приватного сектору в ті сфери і проекти, де одночасно із використанням бюджетних коштів можливо і доцільно залучати позабюджетні ресурси, що надасть можливість для збільшення надходжень до бюджету і забезпечить підтримку конкуренції та сформує сприятливий інвестиційний клімат.

Активізації можливостей бюджетної політики у системі державного регулювання сприятиме також: підвищення наукового потенціалу країни, залучення висококваліфікованих іноземних та вітчизняних фахівців; вдосконалення механізму соціального захисту населення, збільшення фондів оплати праці у бюджетній сфері, оптимізація масштабів і форм підтримки економіки, що передбачає впровадження заходів щодо забезпечення безумовного виконання всіх законодавчо визначених зобов'язань із виплати соціальних допомог і компенсацій, підтримку громадян із рівнем доходів нижче прожиткового мінімуму (у зв'язку з цим виникає необхідність розширення повноважень органів місцевого самоврядування при формуванні та застосуванні інструментів соціальної політики); підвищення ефективності функціонування пенсійної системи, що забезпечить соціально прийнятний рівень пенсій

у співвідношенні із заробітною платою (при цьому питання щодо підвищення пенсійного віку повинні розглядатись лише за умови введення другої системи пенсійного забезпечення через накопичувальні фонди); підвищення рівня доходів бюджетної системи за рахунок поліпшення адміністрування вже існуючих податків (водночас за окремими напрямками можлива оптимізація оподаткування з метою стимулювання і розширення підприємницької діяльності – перш за все, інноваційної спрямованості); чітке визначення та розширення повноважень органів місцевого самоврядування у сфері міжбюджетних відносин, а також зміцнення їхньої фінансової основи. Підвищення рівня фінансового забезпечення повноважень органів місцевого самоврядування за рахунок власних доходів – це передумова для підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів, підвищення стабільності та передбачуваності доходів місцевих бюджетів, створення умов для оптимізації взаємовідносин між суб'єктами бюджетного процесу.

Таким чином, можливості щодо підвищення рівня соціально-економічного розвитку України пов'язані з підвищенням результативності та ефективності бюджетної політики. Досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку держави залежить від ступеня врахування у бюджетній політиці особливостей інституційного середовища. Для формування ефективної бюджетної політики потрібно розробити підхід, який би інтегрував тенденції та особливості соціально-економічного розвитку країни з бюджетною системою. У подальших наукових дослідженнях доцільно визначити основні напрями бюджетної політики у системі державного регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Булгакова С. О.* Бюджетна система України та Євросоюзу : монографія / С. О. Булгакова, О. І. Барановський, Г. В. Кучер ; М-во освіти і науки України ; за заг. ред. А. А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-еко. ун-т, 2009. — 409 с.
2. *Василик О. Д.* Теорія фінансів / О. Д. Василик. — К. : НІОС, 2000. — 416 с.
3. *Запатріна І. В.* Бюджетна політика стимулювання економічного зростання та механізми її реалізації / І. В. Запатріна, Т. Б. Лебеда // *Фінанси України*. — 2006. — № 4. — С. 44–52.
4. *Лисяк Л. В.* Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України : монографія / Л. В. Лисяк. — К. : ДННУ АФУ, 2009. — 600 с.
5. *Мялковський А. І.* Бюджетна політика як складова соціально-економічного розвитку країни / А. І. Мялковський, І. Я. Чугунов // *Вісн. Київ. нац. торг.-еко. ун-ту*. — 2010. — № 5. — С. 5–15.
6. *Огонь Ц. Г.* Доходи бюджету України: теорія та практика / Ц. Г. Огонь. — К. : Київ. нац. торг.-еко. ун-т, 2003. — 580 с.
7. *Федосов В. М.* Теорія фінансів / В. М. Федосов ; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.

8. *Чугунов І. Я.* Теоретичні основи системи бюджетного регулювання / І. Я. Чугунов. — К. : НДФІ, 2005. — 259 с.
9. *Іванова Н. Г.* Региональная бюджетная политика: теория, законодательство / Н. Г. Иванова. — СПб. : Изд-во СПб. ГУЭФ, 2002. — С. 16.
10. *Урядовий портал: Державний комітет статистики України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmi.gov.ua>.
11. *Офіційне бюро статистики Європейського Союзу* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
12. *Міністерство фінансів України. Офіційний сайт* [Електронний ресурс]. — Режим доступу. — <http://www.minfin.gov.ua>.
13. *Про Державний бюджет на 2011 рік : Закон України від 23 груд. 2010 р. № 2857-VI* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФІСКАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ МИТНИХ ОРГАНІВ

СУВОРОВ В., аспірант кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

Аналітичне обґрунтування доцільності будь-яких змін у національному законодавстві має стати складовою всіх заходів у сфері реалізації регуляторної політики держави беручи до уваги необхідність захисту її національних економічних інтересів як члена світової спільноти. Оскільки пріоритетом діяльності митної служби України в останні роки є реалізація фіскальної політики, особливої уваги потребує аналіз ефективності діяльності митних органів України у сфері справляння податків і зборів. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю трансформації митної справи в Україні відповідно до міжнародних норм і стандартів.

Аналіз наукової літератури та звітних документів Державної митної служби України свідчить про відсутність як єдиного підходу до трактування термінів "ефективність митної справи", "ефективність діяльності митних органів", так і методики оцінки такої ефективності. Державною митною службою України аналізуються показники результативності діяльності митних органів у відповідній сфері та здійснюється порівняння таких результатів із попередніми роками [1]. Питання ефективності управління митною справою та підходи до оцінки такої ефективності досліджували І. Бережнюк [2], П. Пашко [3], А. Гу-

бін [4] та інші вітчизняні вчені. Цілком слушно П. Пашко зазначає, що чітко визначивши складові оцінки діяльності митних органів із реалізації митної справи, можна визначити стан митної безпеки, яка досягається через ефективну реалізацію митної справи у країні в цілому [3]. Систему показників оцінки ефективності митної справи в Україні наводить І. Бережнюк [2, с. 431–447].

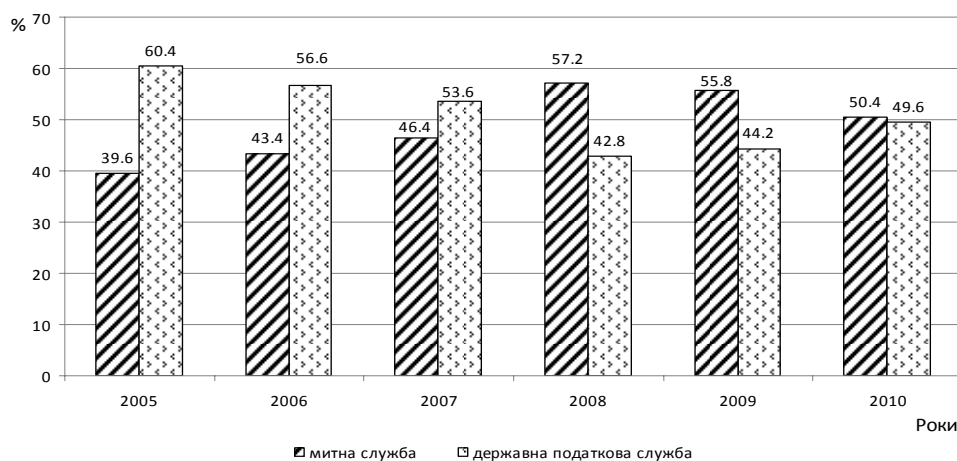
Російський фахівець А. Губін аналізує проблемні аспекти оцінки ефективності митної справи в Росії, а саме: відсутність єдиного тлумачення щодо сутності та складових митної справи, відсутність єдиного розуміння економічних результатів митної справи та невідповідність критеріїв та показників оцінки економічних результатів митної справи, її сутності. Зазначені проблемні питання актуальні і в Україні. Недостатньо висвітлено фактори, що впливають на обсяги податків і зборів, які справляються митними органами при переміщенні товарів через митний кордон України, а також не визначено заходи, за допомогою яких митні органи можуть об'єктивно впливати на обсяги митних платежів.

Метою статті є аналіз ефективності діяльності митних органів при здійсненні фіскальної функції. Завданням дослідження є ідентифікація одного із підходів до оцінки ефективності діяльності митної служби у сфері забезпечення справляння податків і зборів, що є головним пріоритетом діяльності митних органів на сучасному етапі розвитку України.

Відповідно до Митного кодексу України митну справу становлять: порядок переміщення через митний кордон України товарів і транспортних засобів; справляння податків і зборів; процедури митного контролю та митного оформлення; боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил [5]. Зазначені елементи митної справи обумовлюють відправні точки для дослідження ефективності її здійснення. У тлумачному словнику С. Ожегова термін "ефективний" трактується як такий, що дає ефект, дієвий [6, с. 921]. Економічний словник Б. Райзберга визначає ефективність як відносний ефект, результативність процесу, операції, проекту, який визначається як співвідношення ефекту, результату до видатків, витрат, які обумовили, забезпечили його результат [7, с. 483]. Отже, під ефективністю діяльності митних органів необхідно розуміти показник, який відображає співвідношення результатів діяльності у відповідній сфері (перераховані до державного бюджету податки і збори, кількісні показники оформлених товарів тощо) та залучених для досягнення таких результатів ресурсів (матеріальних, трудових).

Очевидно, що показники ефективності діяльності митних органів необхідно визначати на базі основних завдань, які вони покликані виконувати. Пріоритетним напрямом діяльності Державної митної служби України протягом останніх років визначалося забезпечення

реалізації фіскальної політики, підвищення ефективності регулювання зовнішньої торгівлі, безумовне виконання показників надходжень до Державного бюджету [8]. Зазначена теза також підтверджується порівнянням показників перерахованих до Державного бюджету України податків і зборів митними органами та органами державної податкової служби (рисунок). Для останніх ці показники повинні бути основою для аналізу результативності та ефективності діяльності.

Питома вага податків і зборів, справляння яких забезпечено митними органами та органами державної податкової служби, у податкових надходженнях Державного бюджету України у 2005–2010 рр. [9]

Для розгляду основних показників діяльності митних органів України у сфері справляння податків і зборів необхідно визначити основні фактори, які впливають на рівень митних платежів, тобто податків, що відповідно до Податкового кодексу України або митного законодавства справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України та контроль за справлянням яких покладено на митні органи [10]. Аналізуючи структуру податків і зборів, справляння яких забезпечено митними органами, протягом останніх років (табл. 1) необхідно зазначити, що 99 % загальної суми митних платежів становлять ввізне мито, акцизний збір та податок на додану вартість (ПДВ). Слід зазначити, що Податковим кодексом України встановлено дві ставки ПДВ – 17 % (до 31 грудня 2013 р. – 20 %) та 0 % [10]. Крім того, понад 96 % ставок Митного тарифу України, систематизованого згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД), є адвалерними (тобто ставки встановлені у відсотках до митної вартості товарів). У свою чергу, питома вага в загальних надходженнях акцизного збору, ставки якого на переважну більшість підакцизних товарів вста-

новлені у твердих сумах з одиниці реалізованого товару, протягом останніх шести років є порівняно невеликою і коливається в межах 2.2–3.6 %. Таким чином, можна зробити висновок, що головним фактором, що впливає на платежі, справляння яких забезпечується митними органами, є імпорт товарів, а саме його вартісні показники.

Таблиця 1

**Податки і збори, перераховані митними органами
до Державного бюджету України у 2003–2010 рр. [11–13]**

Результати діяльності митних органів України	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Податки і збори, млн грн,	14013.0	18064.9	30973.8	41173.8	54119.5	96047.2	83116.0	85911.6
у т.ч.								
ввізне мито	3336.8	4687.4	6518.2	6975.1	9590.1	12124.6	6325.2	8553.4
вивізне мито	–	–	–	269.9	290.7	–	382.7	294.5
акцизний збір	544.1	544.4	501.9	916.2	1332.1	2209.7	3023.9	3470.3
ПДВ	9445.8	11993.2	23001.4	31900.5	41699.5	80978.7	73148.7	73148.7
інші, у т.ч. митні збори (плата за митне оформлення) та єдиний збір	686.3	839.9	952.3	1112.1	1207.1	1234.2	235.5	148.0
Середній офіційний курс гривні до долара США, грн	5.33	5.32	5.13	5.05	5.05	5.27	7.79	7.94
Податки і збори, млн доларів США ¹	2633.5	3401.5	6049.4	8154.3	10716.7	18405.7	10667.9	10826.1
Імпорт товарів, млн доларів США	23020.8	28996.0	36141.1	45034.5	60669.9	85535.4	45435.6	59500.0
Приріст імпорту товарів, %	–	25.96	24.64	24.61	34.72	40.98	–46.88	30.95
Приріст податків і зборів, %	–	29.16	77.85	34.78	31.44	71.75	–42.04	1.48

Аналізуючи результати діяльності митних органів у розрізі фіскальної функції, необхідно враховувати, що певна частка приросту податків і зборів об'єктивно обумовлена приростом імпорту. Порівнюючи темпи приросту обсягів імпорту та податків і зборів, справляння яких забезпечено митними органами у 2004–2010 рр., можна констатувати, що ці показники несуттєво відрізняються у 2004, 2006 та 2007 роках.

Подібність темпів приросту імпорту товарів і митних платежів цілком логічна, адже вартісні показники імпорту товарів є фактично базою оподаткування для податків і зборів, що справляються митними органами. Наявність між ними різниці пояснюється, зокрема, змінами номенклатури товарів, що імпортувались до України, від якої безпосередньо залежать ставки ввізного мита [14], що, у свою чергу, впли-

¹ Коливання офіційного курсу протягом аналізованого періоду, крім 2008 р., не перевищувало 5 %. З метою зменшення похибки в обрахунках дані за 2008 р. розраховані на основі щомісячних перерахувань до державного бюджету та середнього офіційного курсу за відповідний місяць.

нуло на надходження ввізного мита та ПДВ у зазначені роки (табл. 1). Наприклад, у 2003 р. приріст перерахованого до Державного бюджету України ввізного мита перевищив приріст загальної суми митних платежів на 16.4 %, таким чином зміна товарної номенклатури імпорту призвела до перевищення темпів приросту податків і зборів над відповідним показником щодо імпорту. Разом із тим, у 2005 та 2008 роках спостерігається суттєве перевищення приросту податків і зборів над приростом імпорту товарів, яке становить 53.2 % та 29.1 % відповідно. Протилежна тенденція спостерігається у 2010 р., коли темпи приросту імпорту перевищили темпи приросту митних платежів на 32.2 %. Зазначене відхилення обумовлене перш за все зміною в оподаткуванні протягом 2010 р., а саме звільненням від оподаткування ПДВ операцій із ввезення природного газу відповідно до зовнішньоекономічних контрактів [15], що, за підрахунками автора статті, стало причиною зменшення перерахованого до Державного бюджету України у 2010 р. ПДВ більше ніж на 2 млрд грн.

Пояснити таку тенденцію у 2005 р. можна змінами у законодавстві про оподаткування, які мали місце у цьому році та могли вплинути на обсяги митних платежів. *По-перше*, із серпня 2005 р. набули чинності зміни до Митного тарифу України, якими було значно зменшено пільгові ставки ввізного мита, встановлено повні ставки на рівні пільгових, а також замінено більшість специфічних і комбінованих ставок на адвалерні. Передбачалося, що наслідком цього буде легалізація тіншових потоків імпорту і збільшення легального імпорту та, відповідно, сум перерахованого до бюджету ПДВ, а також буде компенсовано недоотримання Державним бюджетом України податкових надходжень через зниження ставок ввізного мита [16]. Разом із тим, у 2005 р. обсяг імпорту товарів збільшився на 24.64 %, у свою чергу, приріст сум ввізного мита становив 39.06 % (табл. 1). Цілком логічно було б очікувати внаслідок зазначених змін у нормативно-інституціональному забезпеченні зовнішньоторговельних потоків, що приріст мита повинен бути менше приросту імпорту через зменшення податкового навантаження. Для з'ясування причин зазначеної невідповідності необхідно провести більш глибокий аналіз, зокрема, змін у номенклатурі товарів, що ввозились протягом 2005 р. Друга вагома подія, що могла вплинути на обсяги справлених митних платежів у цей період, – зміни у законодавстві України з питань митної справи щодо оподаткування товарів, що ввозились до спеціальних економічних зон (СЕЗ) у митному режимі "спеціальна митна зона". Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших актів законодавчих актів України" [17] було скасовано звільнення від оподаткування низки товарів, що ввозились на територію спеціальної економічної зони. Зважаючи на те, що такі товари враховувались у статистиці

зовнішньої торгівлі як до 2005 р. [18], так і в 2005 р. як імпортовані, з позиції формування статистики зовнішньої торгівлі в 2005 р. статус товарів, що завозились на територію СЕЗ, не змінився. Однак зазначені вище зміни у митних процедурах стосовно товарів, що ввозились у режимі спеціальної митної зони (а саме необхідність їх оподаткування) зумовили приріст митних платежів. Саме тому приріст податків і зборів, який містив приріст оподатковуваних товарів за рахунок СЕЗ, переважив приріст імпорту товарів, до якого входило оподаткування товарів СЕЗ у попередніх періодах.

Відхилення між приростом податків і зборів та обсягом імпорту, яке у 2008 р. становило близько 29.1 %, також можна пояснити змінами митних процедур. На початку 2008 р. митними органами було помилково розтлумачено положення ст. 63 Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік" [19] щодо заборони надання відстрочок сплати податкових зобов'язань суб'єктами господарювання за податками і зборами (обов'язковими платежами), як заборону погашення ПДВ із товарів, що імпортуються, податковим векселем. Таке трактування положень зазначеного закону є суперечливим, оскільки ставки та механізм справляння податків і зборів встановлюються лише законами про оподаткування, якими не є закони про Державний бюджет України. Правовою підставою для надання податкового векселя на той час був Закон України "Про податок на додану вартість", тобто закон про оподаткування. Слід також зазначити, що податковий вексель та відстрочення податкових зобов'язань мають різну правову природу. За підрахунками Державної митної служби України у 2007 р. вексельна форма розрахунків за ПДВ становила близько 27.5 % від загального обсягу податків і зборів [1]. Беручи до уваги цей показник, можна зробити обережний висновок, що відміна у 2008 р. зазначеної форми розрахунків могла призвести до збільшення перерахованих до Державного бюджету України митних платежів приблизно на 27.5 %. Слід зазначити, що в результаті цих змін доходна частина Державного бюджету України суттєво не змінилась – зросли забезпечені митними органами надходження податку на додану вартість, разом із тим збільшились суми бюджетного відшкодування², що насамперед негативно вплинуло на експортерів. Не варто забувати, що така система розрахунків призвела до "вимивання" оборотних коштів підприємств-виробників через необхідність резервувати на рахунках суми податку на додану вартість для сплати податків і зборів, при ввезенні сировини. Приріст податків і зборів без урахування приросту, забезпеченого відміною податкового векселя, а також приросту імпорту, становитиме 3.3 %.

² Відповідно до чинного на той період законодавства одним із можливих розрахунків за податковими зобов'язаннями з ПДВ були взаємозаліки сум непогашених веселів і сум бюджетного відшкодування ПДВ.

Як зазначалося вище, динаміка митних платежів при відсутності змін у митних правилах, насамперед стосовно оподаткування, залежить від динаміки імпорту товарів. Порівняння темпів приросту імпорту товарів та податків і зборів, перерахованих митними органами до Державного бюджету України, умовно характеризують ефективність фіскальної складової діяльності митних органів: зазначене порівняння не враховує зміни частки товарів, які ввозяться зі звільненням від оподаткування. У зв'язку з цим фахівцями Державної митної служби України при аналізі результатів діяльності митних органів у сфері справляння податків і зборів досліджується також показник "оподаткованого імпорту" (вартість товарів, при ввезенні яких справлявся хоча б один податок).

Цілком очевидно, що митні органи не можуть впливати на імпорт товарів, у тому числі "оподаткований", принаймні на збільшення його обсягу. Тому при проведенні аналізу ефективності діяльності митних органів у сфері справляння податків і зборів доцільно виходити з компетенції митних органів у цій сфері. Під час здійснення митного контролю та митного оформлення товарів із застосуванням вантажної митної декларації посадовими особами митних органів здійснюється перевірка правильності нарахування податків і зборів [20], тобто фактично перевіряється повнота обрахунку бази оподаткування, правильність застосування ставок податків, курс валют, а також можливість застосування пільг. У переважній більшості випадків митна вартість товарів є базою оподаткування або використовується для її обрахунку. Таким чином, контроль правильності визначення митної вартості товарів, в умовах, коли головною метою діяльності митних органів є наповнення державного бюджету, може стати ключовим елементом для аналізу ефективності діяльності митних органів у сфері справляння податків і зборів.

Правильність застосування ставок податків перевіряється перш за все шляхом обстеження правильності класифікації товарів, оскільки ставки мита й акцизного податку встановлені залежно від товарів, а саме їх класифікаційних кодів згідно з УКТЗЕД. Таким чином, на товари, які класифікуються у різних товарних підкатегоріях, можуть бути встановлені різні ставки мита або акцизного податку.

Крім того, на рівень оподаткування значною мірою впливає країна походження товарів. *По-перше*, ставки Митного тарифу України диференційовані залежно від країни походження товарів; товари, що переміщуються в рамках вільної торгівлі, звільняються від оподаткування митом (на сьогодні зони вільної торгівлі діють із країнами СНД, Грузією та Македонією). *По-друге*, від країни походження залежить митна вартість товарів, що проявляється в різниці вартості ресурсів, що були витрачені для виробництва товарів (робоча сила, сировина та ін.), витрат на доставку товарів до України.

Слід також зазначити, що відповідно до ст. 41, 60, 69 Митного кодексу України митні органи мають право здійснювати зазначені вище заходи після випуску товарів у вільний обіг, здійснюючи так званий "пост-аудит" [5].

Таким чином, до показників, які можуть характеризувати ефективність діяльності митних органів у сфері справляння податків і зборів, можна віднести:

- 1) відношення сукупної вартості податків і зборів, справляння яких забезпечується митними органами, до загальної кількості посадових осіб митної служби;
- 2) відношення сукупної вартості додатково стягнених податків і зборів митними органами внаслідок контролю правильності: класифікації, надання пільг, визначення митної вартості товарів, їх країни походження до загальної кількості посадових осіб відділів, якими здійснюється зазначений контроль;
- 3) відношення додаткових надходжень внаслідок здійснення митного контролю після випуску товарів у вільний обіг до загальної кількості посадових осіб відділів, якими такий контроль здійснювався;
- 4) питома вага додаткових надходжень, зазначених у пунктах 2 та 3, у загальному обсязі митних платежів за відповідний період;
- 5) відношення сукупної вартості стягнених податків і зборів до витрат держави на утримання митної служби;
- 6) відношення показників, зазначених у пунктах 2 та 3, до витрат держави на утримання посадових осіб відповідних відділів;
- 7) розгляд зазначених показників у розрізі окремого митного органу;
- 8) розгляд зазначених показників протягом визначеного періоду, скоригованих відповідно до інфляції;
- 9) розгляд зазначених показників, перерахованих у відповідну валюту.

Перш за все доцільно розглянути питому вагу додатково перерахованих до Державного бюджету України податків і зборів внаслідок здійснення заходів із контролю правильності обрахунку податків і зборів у загальному обсязі платежів:

$$P_{K,i} = \frac{ДП_K}{МП} \cdot 100\%,$$

де $ДП_K$ – додатково перераховані до Державного бюджету України у i -му році податки і збори внаслідок здійснення відповідного контролю, тис. грн,

$МП$ – митні платежі, перераховані у i -му році до Державного бюджету України, тис. грн.

Аналізуючи значення цих показників у 2004–2010 рр. (табл. 2) слід відзначити, що питома вага додатково стягнутих податків і зборів внаслідок контролю правильності обрахунку податків і зборів у загальному обсязі митних платежів становила від 2.4 % до 5.8 %. При цьому найбільший обсяг додаткових перерахувань досягнуто в результаті контролю правильності визначення митної вартості: від 56.7 % до 93.1 % від загального обсягу додатково стягнених податків і зборів, що підтверджує тезу щодо ролі контролю бази оподаткування у сфері справляння митними органами податків і зборів.

Таблиця 2

Окремі показники ефективності діяльності митної служби України у сфері справляння податків і зборів [11–13]

Показники ефективності діяльності митної служби України	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Середня чисельність митної служби України, осіб, у тому числі:	18095	18284	18334	18447	18082	18359	17596
посадових осіб, що здійснюють контроль правильності визначення митної вартості	432	417	423	436	456	446	450
Податки і збори, млн грн, у тому числі забезпечені контролем:	18064.9	30973.8	41173.8	54119.5	96047.2	83116.0	85911.6
правильності визначення митної вартості товарів (млн грн) та питома вага у загальних надходженнях	438.9 2.4%	954 3.1%	1161.7 2.8%	1318.6 2.4%	3349.4 3.5%	2744.9 3.3%	5016.5 5.8%
класифікації товарів (млн грн) та питома вага у загальних надходженнях	57 0.5%	87.6 0.3%	107.4 0.3%	108 0.2%	153.4 0.2%	92.4 0.1%	138.1 0.2%
визначення країни походження товарів (млн грн) та питома вага у загальних надходженнях	31.4 0.2%	29.6 0.1%	17.5 0.04%	11.6 0.02%	42.7 0.04%	17.9 0.02%	33.3 0.04%
після випуску товарів у вільний обіг (млн грн) та питома вага у загальних надходженнях		8.1 0.03%	24.6 0.06%	4.8 0.05%	2367 2.46%	267 1.32%	230.5 0.2%
Витрати з Державного бюджету України на заробітну плату посадовим особам митної служби, тис. грн	221585.8	546866.2	757536.7	776541.3	985425.7	877590.8	936394.9
Середня річна заробітна плата однієї посадової особи, тис. грн	12.2	29.9	41.3	42.1	54.5	47.8	52.0
Середній офіційний курс гривні до долара США, грн	5.3192	5.1247	5.05	5.05	5.2672	7.7912	7.9356
Середній обсяг митних платежів на одну посадову особу митної служби, тис. доларів США (МП _{до})	188.0	330.9	444.7	581.0	1017.9	581.1	601.5
Надходження, забезпечені однією посадовою особою внаслідок контролю митної вартості, тис. доларів США (МП _{до, КМВ})	191.0	446.4	543.8	598.9	1394.5	789.9	1404.8
Коефіцієнт окупності витрат держави (K _о) ³	81.7	56.7	54.4	69.8	98.6	94.7	91.8
Коефіцієнт окупності витрат держави на здійснення контролю правильності визначення митної вартості товарів (K _{о, КМВ})	83.0	76.5	66.5	71.9	135.0	128.8	214.3

³ Слід зауважити, що аналогічний показник для державної податкової служби України у 2010 р., при передбачених витратах із Державного бюджету на заробітну плату у розмірі 2.6 млрд грн та податкових надходженнях, забезпечених органами державної податкової служби, 84.6 млрд грн, склав приблизно 32.5.

Наведенні дані стосовно контролю після випуску товарів у вільний обіг стосуються лише нарахованих у податкових повідомленнях, але не сплачених податків і зборів. Податкові зобов'язання, зазначені у податкових повідомленнях, можуть бути оскаржені в адміністративному або судовому порядку.

Крім того, як один із показників, що характеризує ефективність здійснення митними органами фіскальної функції, можна розглядати середній обсяг митних платежів, справляння яких забезпечено однією посадовою особою митної служби, за відповідний період:

$$MP_{по.i} = \frac{MP_i}{ЧМС_i},$$

де MP_i – митні платежі за i -ий рік (тис. доларів США),

$ЧМС_i$ – середня чисельність митної служби України у i -му році.

При аналізі розрахованих значень середнього обсягу митних платежів, справляння яких забезпечено однією посадовою особою митної служби, можна спостерігати динаміку до збільшення протягом 2004–2010 рр., крім 2008 р. (табл. 2). Його пікове значення досягнуто у 2008 р. і становить більше мільйона доларів США на одну посадову особу митної служби на рік. Зменшення цього показника майже в 2 рази у 2009–2010 рр., пояснюється зменшенням обсягу імпорту товарів. Слід зауважити, що аналогічний показник, розрахований для митних служб Франції та Фінляндії у 2009 р., перевищив український у 8.5 та 10.5 разів відповідно [21, с. 73].

Доцільно розглянути також показник, який характеризує середній рівень додатково перерахованих до Державного бюджету України податків і зборів внаслідок контролю правильності митної вартості товарів, розрахований на одну посадову особу митного органу, що здійснює такий контроль. Розглядаючи значення цього показника, слід відзначити динаміку до збільшення, не беручи до уваги 2008 р. (табл. 2). Слід зауважити, що його значення у 2005 р., 2008–2010 рр. на 35–134 % перевищують середній показник, розрахований для всієї митної служби, що свідчить про посилення контролю правильності визначення митної вартості протягом зазначених років і, як наслідок, підвищення ефективності здійснення такого контролю.

Керуючись наведеним вище визначенням поняття "ефективність", можна запропонувати для оцінки ефективності діяльності митних органів при виконанні фіскальної функції розглянути коефіцієнт окупності витрат держави, який характеризує обсяг податків і зборів перерахованих до бюджету на витрати Державного бюджету України на утримання посадових осіб, які забезпечили справляння таких податків і зборів ⁴:

⁴ Безумовно видатки держави на митні органи не можуть обмежуватись виплатою заробітної плати. Разом із тим, в Україні витрати на розвиток інфраструктури митних органів є другорядними порівняно з оплатою праці. Зазначена теза підтверджується тим, що протягом останніх 5 років питома вага видатків держави на оплату праці в митній службі у загальних видатках на митну службу не була нижче 59 %.

$$K_o = \frac{МП_{по,i}}{B_{по,i}},$$

де $B_{по,i}$ – заплановані в Державному бюджеті України на i -ий рік середні витрати на заробітну плату посадових осіб митної служби.

Аналізуючи розрахований коефіцієнт окупності витрат держави протягом 2004–2010 рр. (табл. 2), слід звернути увагу на збільшення його значення, що свідчить про підвищення ефективності діяльності митних органів. Значення цього показника у 2004 р. порівняно високе перш за все через низькі витрати (більше ніж у 2 рази порівняно з наступними роками) держави на утримання посадових осіб.

Слід також звернути увагу на різке збільшення значень аналізованого коефіцієнта, визначеного стосовно контролю правильності визначення митної вартості товарів, протягом останніх 3 років, що свідчить про підвищення ефективності при здійсненні контролю. Зокрема у 2010 р. цей коефіцієнт перевищив загальний більше ніж у 2 рази і становив 214.3, тобто витративши 1 грн на заробітну плату посадовим особам, які здійснюють контроль правильності визначення митної вартості, держава отримала 214.3 грн у доходну частину державного бюджету.

Розглянуті показники ефективності є досить умовними через обмеженість можливостей митних органів впливати на підвищення такої ефективності. Головним фактором, який впливає на надходження податків і зборів від митної служби, є обсяги імпорту товарів, на збільшення якого митні органи впливати об'єктивно не можуть. Саме тому принциповим є перехід від практики планування митних платежів до їх прогнозування. Крім того, функції та завдання митної служби України значно ширші, вони не обмежуються справлянням податків і зборів. Отже, розглянуті показники не повинні ототожнюватись із ефективністю діяльності митної служби в цілому. Справляння митних платежів не повинно виступати головним завданням для сучасної митної служби, це необхідно враховувати при трансформації митної справи України. Перехід від митної служби як суто фіскального органу, що забезпечує більшу частину податкових надходжень державного бюджету, до контролюючого органу, пріоритетом діяльності якого є забезпечення додержання законодавства України з питань митної справи, повинен стати головною метою трансформації митної справи України. На жаль, фіскальна спрямованість діяльності митної служби України на сьогодні обумовлена перш за все станом економіки, який визначає імпорт товарів в Україну та відповідні показники діяльності державної податкової служби України. Тому принципова зміна правового поля діяльності митної служби України та її завдань можлива лише за відповідної зміни економічної ситуації в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Підсумки роботи митних органів України у 2007 р. Інформаційно-аналітичний збірник. — К. : ДМСУ, 2008. — С. 14.
2. *Бережнюк І. Г.* Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти [текст] : монографія / І. Г. Бережнюк. — Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2009. — 543 с.
3. *Пашко П. В.* Митна політика та митна безпека України / П. В. Пашко, П. Я. Пісной // Фінанси України. — 2006. — № 1. — С. 71–85.
4. *Губин А. В.* Проблемы оценки экономических результатов таможенного дела / Алексей Губин // Вестник Российской таможенной академии. — 2010. — № 1. — С. 7–15.
5. Митний кодекс України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=92-15&p=1299058737344066>.
6. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. ; Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М. : Азбуковник, 1999. — 944 с.
7. *Райзберг Б. А.* Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 495 с.
8. *Про затвердження* Основних пріоритетних напрямів діяльності та завдань Державної митної служби України на 2009 рік : наказ Держмитслужби України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної митної служби України : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.customs.gov.ua>.
9. *Виконання* Державного бюджету України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів України : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua>.
10. *Податковий* кодекс України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17&p=1295854999965159>.
11. *Пресс-центр*: новини [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної митної служби України : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.customs.gov.ua>.
12. *Статистична* інформація [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України : [сайт]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
13. *Статистика* [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національного банку України : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.
14. *Про митний* тариф України : Закон України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2371-14>.
15. *Про внесення* змін до деяких законодавчих актів України : Закон України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2275-17>.

16. *Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до Митного тарифу України* [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=24273.
17. *Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших законодавчих актів України* : [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : Закон України [сайт]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2505-15&p=1265374787851824>.
18. *Про затвердження Методики ведення статистики зовнішньої торгівлі України* : наказ Держмитслужби України " Електронний ресурс] // Сайт НПО "Поверхність": [сайт]. — Режим доступу: <http://www.mdoffice.com.ua/pls/MDOffice/MDOff.MDOffMain>.
19. *Про Державний бюджет України на 2008 рік та внесення змін до деяких законодавчих актів України* : Закон України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=107-17&p=1265374787851824>.
20. *Про затвердження Порядку здійснення митного контролю й митного оформлення товарів із застосуванням вантажної митної декларації* : Наказ Держмитслужби України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : [сайт]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0439-05&p=1296218539263576>.
21. *Суворов В. В.* Окремі аспекти оцінки ефективності здійснення митної справи в Україні / В. Суворов // Митна безпека. — 2010. — № 2. — С. 71–85.

АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОЗДОРОВЛЕННЯ БАНКУ

ЕРКЕС О., аспірант кафедри банківської справи КНТЕУ

Сучасна фінансова криза виявила, що потенціал життєздатності банків недостатній, щоб протистояти стресовим подіям. При цьому дуже важливим стає не тільки створення певного запасу міцності у вигляді буфера капіталу або резервів під кредитні ризики, а й вміння керівників і власників банку швидко передбачати загрози, пристосувати банк до змін у ринковому середовищі та проводити рішучі зміни у його бізнесі, процедурах, політиці. Відновлення нормального

© Еркес О., 2011

стану окремих банків та банківської системи в цілому є запорукою відродження довіри клієнтів до них, а також довірчих стосунків між самими банками. Стресові ситуації в банківському секторі можуть траплятися у майбутньому, тому всім зацікавленим сторонам (власникам, керівникам, персоналу, клієнтам, контрагентам, органу нагляду, рейтинговим агентствам) необхідно чітко уявляти потенціал кожного конкретного банку до подолання кризи. Незважаючи на актуальність, ця проблематика залишається недостатньо вивченою, особливо з урахуванням уроків сучасної кризи.

Загальним теоретичним питанням оздоровлення банків приділяли увагу відомі українські економісти. Зокрема у працях В. Міщенко [1], І. Вядрової [2], К. Раєвського [3] та О. Барановського [4] розкриваються основні напрями оздоровлення банків шляхом їх реорганізації та реструктуризації, але з акцентом на проблематику неплатоспроможних банків; А. Штангрет, О. Копилук, В. Василенко, З. Шершньова, С. Оборська висвітлюють питання антикризового управління на підприємствах. Значний вклад у систематизацію підходів до антикризового управління в кредитних установах вніс російський економіст А. Тавасієв [5]. Однак в економічній літературі недостатньо вивчається механізм оздоровлення саме тих банків, що мають проблеми але продовжують працювати в режимі антикризового управління без переведення в режим тимчасової адміністрації. При цьому оздоровлення має охоплювати банки, визнані наглядом "проблемними", проте на практиці декларація програм оздоровлення просто продовжує агонію банку, приреченого на загибель, через те, що від нього відмовилися власники.

Втручання держави у діяльність такої установи виглядає неоднозначно, оскільки порушує елементарні закони здорової конкуренції і створює базу для зловживань. Оздоровлення банку за участю держави практично мало вивчене, адже лише останніми роками в Україні та в усьому світі визнано доречним надавати банкам масштабну допомогу в умовах системної кризи.

Національний банк України (НБУ) як орган нагляду і регулювання визначив пріоритетним саме фінансове оздоровлення банків [6]. При цьому в Постанові не визначено поняття "фінансове оздоровлення", а за змістом воно ототожнюється з програмою капіталізації банків. Крім того, до сфери оздоровлення віднесено такі нефінансові заходи, як реорганізація банку. У новій редакції Закону України "Про банки та банківську діяльність" зазначається, що фінансове оздоровлення банку – це відновлення платоспроможності банку та приведення фінансових показників його діяльності у відповідність до вимог Національного банку України [7]. Тобто визначається лише кінцева мета процесу, а не його сутність. Усе це вимагає уточнення як предмету дослідження, так і шляхів розв'язання проблем.

Мета статті – визначити механізм і шляхи оздоровлення банків з урахуванням уроків сучасної глобальної кризи, дослідити процес антикризового управління в банках як інструмент їх оздоровлення.

У сучасній науковій економічній літературі та в нормативній базі України під реструктуризацією розуміються процеси зміни структури активів, капіталу і зобов'язань, а під реорганізацією – зміна організаційної структури, власності, злиття, поглинання, приєднання тощо. Однак некоректно було б зводити ці два процеси до антикризового управління та оздоровлення банків. Антикризове управління в українських банках із розгортанням фінансової кризи стає предметом особливої уваги.

Відома модель управління кризою на рівні компанії, запропонована зарубіжними дослідниками у сфері менеджменту, представляє поєднання чотирьох етапів: попередження (профілактика), підготовка, реагування та відновлення нормального (докризового) стану. Такий підхід був запропонований ще у 70-х роках ХХ ст. Російський вчений А. Тавасієв розкрив природу системної банківської кризи, зауважив на необхідності самоаналізу в банках і стрес-тестуванні, однак лише схематично окреслив питання реструктуризації банківської системи, розробки планів на випадок надзвичайних подій, проведення стрес-тестування, а також внутрішньої реорганізації банків [5].

Антикризове управління представляє набір управлінських рішень та їх реалізацію з метою відновлення нормального стану, усунення внутрішніх причин кризи та забезпечення готовності банку до нових випробувань. Антикризове управління має готуватися ще тоді, коли банк знаходиться у нормальному стані, аби швидко "включити" аварійний механізм порятунку, а не проводити експерименти з трансформаціями в цейтноті.

Слушною є пропозиція В. Костогриз розглядати три види антикризового управління:

- передкризове управління (для своєчасного виявлення та прийняття рішень для запобігання кризи, що передбачає систему профілактичних заходів);
- управління в умовах кризи, що передбачає стабілізацію нестійких станів і оцінку кризової ситуації, виявлення факторів, що зумовили виникнення кризи, вивчення слабких і сильних сторін установи, оцінку потенційних можливостей щодо подолання кризи, пошук шляхів мінімізації негативних її наслідків, відновлення фінансової стійкості;
- управління процесами виходу з кризи, яке здійснюють для мінімізації втрат і втрачених можливостей під час виведення установи з кризи, обґрунтування стратегічної програми виходу з кризи, оперативне виявлення відхилень фактичних результатів реалізації програм оздоровлення від передбачених стратегічної програмою та розробка системи заходів щодо їх ліквідації [8].

На думку В. Костогриз, механізм антикризового управління має забезпечувати адаптацію банку до змін зовнішнього та внутрішнього середовищ, впровадження цього механізму у практичну діяльність банку надасть можливість забезпечувати його стійке функціонування та розвиток за будь-яких економічних, політичних і соціальних перетворень у світі або у внутрішньому середовищі.

Фінансово-економічний механізм оздоровлення банків є складовою загального механізму відновлення нормальної роботи банків. Крім фінансово-економічної складової до нього слід включати правовий і маркетинговий блоки, які виходять за рамки цього дослідження, оскільки представляють сферу маркетингу та юриспруденції. До правового блоку доцільно відносити й питання реорганізації банку (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення), а також внесення змін у відповідні статутні документи, підготовка угод про передачу активів або зобов'язань, робота з вимогами кредиторів до банку та вимогами самого банку до позичальників тощо. Маркетинговий блок охоплює питання ребрендингу банку, кризової комунікації, розкриття інформації про банк для учасників ринку, іміджеві заходи, продуктову рекламу тощо.

Деякі автори визначають організаційно-економічний механізм антикризового управління як "сукупність методичних інструментів, які дають можливість моделювати варіанти прийнятих рішень, розробляти засоби їх аналізу й реалізації, чим підвищують їх обґрунтованість та знижують ризик від упровадження" [9]. При цьому організаційно-економічний механізм антикризового управління вважають основною конструкцією системи антикризового управління суб'єкта господарювання. Така позиція уявляється конструктивною, але потребує ув'язки з іншими механізмами.

Оздоровлення банківської установи як процес представляє: *по-перше*, подолання проблем (і причин їх виникнення); *по-друге*, відновлення нормальної, стабільної роботи. Лише у разі необхідності оздоровлення може містити компоненту реорганізації, зокрема зміну структури банку, форми власності, політики у сфері активних і пасивних операцій, капіталізації, управління ризиками тощо.

Головною метою оздоровлення є досягнення довготривалої фінансової стабільності, адекватності капіталу та прибутковості. Безрезультатність заходів щодо оздоровлення означає необхідність ліквідації банку. Отже, сферою дослідження є саме діяльність зацікавлених осіб у подоланні проблем, а не в напрямі виведення неплатоспроможного банку з ринку (шляхом його закриття, передачі активів і пасивів, створення перехідного банку, поглинання тощо).

Таким чином, фінансово-економічний механізм може складатися з аналізу, планування та реалізації заходів.

Суб'єктом (ініціатором або зацікавленою особою) проведення аналізу може виступати не тільки банківський нагляд, а й внутрішні аудитори, незалежні експерти, рейтингові агентства, міжнародні фінансові організації, об'єднання кредиторів, стратегічні інвестори. Власників банку можна вважати неприйнятними суб'єктами для проведення такого аналізу, якщо вони зацікавлені в приховуванні проблем і причин їхнього виникнення, тобто фактично відмовляються від допомоги своєму банку. Аналіз містить виявлення та оцінку основних ризиків, висновок про прийнятність системи внутрішнього контролю та управління ризиками, а також висновок про життєздатність банку.

Інструментами аналізу, крім традиційного набору (вибірковий аудит операцій банку, діагностика менеджменту), є стрес-тестування для кредитного, ринкового та інших головних ризиків.

Планування програм оздоровлення може в окремих випадках відбуватися в банку за погодженням (на предмет прийнятності) з органом нагляду, якщо нагляд визнає проблемне становище цього банку. З одного боку, нагляд має оцінити реальність запропонованих банком заходів, а з іншого – підтримати перед органом монетарної політики (в Україні це поєднує в собі НБУ) надання державної допомоги.

"Нові керівні принципи Європейської комісії з реструктуризації банків", що були видані у червні 2009 р., визначають підхід Комісії ЄС до оцінки банківських планів реструктуризації відповідно до правил державної допомоги [10]. Банки, які отримують "рятувальну допомогу", повинні представити пропозиції щодо реструктуризації, показати, яким чином вони мають намір повернутися до довгострокової життєздатності. Державна підтримка банкам стала невід'ємним елементом економічного життя, разом із тим Європейська комісія пропонує регламентувати надання державної допомоги. Наприкінці 2008 р. низка додаткових пакетів програмних заходів у країнах ЄС була затверджена в якості "рятувальної" допомоги, за умови, що фінансова допомога має бути повернута відповідно до плану реструктуризації, який слід надати протягом шести місяців. Такі плани були представлені влітку 2009 р.

Доречно звернути увагу на те, що в ЄС наголошується на важливості оновлення здатності банків до самостійного функціонування без державної підтримки. Зазначається, що метою реструктуризації є відновлення довгострокової життєздатності банку. Таким чином, тлумачення поняття "реструктуризація" значно ширше від визнаного в Україні.

Основні правила щодо реструктуризації банків у країнах ЄС:

1) кожен постраждалий від кризи банк (і відповідні держави-члени) повинен буде показати у запиті на погодження реструктуризації, що ця реструктуризація є досить глибокою, щоб дозволити банку покрити всі свої витрати і забезпечити відповідну рентабельність власного капіталу, не вдаючись до державного фінансування.

Банк повинен також бути у змозі конкурувати на ринку залучень капіталу. Комісія ЄС буде вимагати проведення стрес-тестування, щоб гарантувати, що така пропозиція допомоги є надійною в рамках різних економічних сценаріїв;

2) процес реструктуризації та відновлення життєздатності банків може тривати до 5 років. Це забезпечує значно більшу гнучкість банків у їх плануванні й може гарантувати певне природне відновлення, як тільки ринкові умови покращаться. Однак Комісія не чекає відновлення ринку, а орієнтує банки на відновлення нормальної роботи за рахунок структурних змін: закриття або продаж бізнес-підрозділів або філій, зміна бізнес-моделі або управління балансом. Зокрема банки повинні будуть вийти із тих бізнесів, які, ймовірно, залишаться збитковими в середньостроковій перспективі;

3) банк у визначенні суми фінансової допомоги повинен зазначити у плані частину власних витрат на реорганізацію, а не покладатися повністю на державне фінансування. Однак комісія не встановлює мінімальний рівень цього вкладу. У минулому великі корпорації повинні були фінансувати принаймні 50 % витрат на реструктуризацію (тобто порівну з державними витратами);

4) у ході трансформації банки можуть виплачувати дивіденди та обслуговувати субординований борг із прибутку, отриманого від комерційної діяльності. Комісія може схвалити такі виплати, аби дозволити банкам залучати новий капітал. Банки не можуть викуповувати свої акції (хоча немає ніяких конкретних обмежень на викуп субординованих боргових зобов'язань);

5) банки, які отримують відносно свого розміру меншу допомогу, або беруть на себе велику частку витрат реструктуризації, або не є важливими учасниками ринків, можуть уникнути обмежень у вигляді недопущення зростання операцій або залучення коштів вкладників. Комісія буде зацікавлена у запровадженні компенсаційних заходів, якщо вони можуть бути використані для відкриття національних ринків із високими вхідними бар'єрами (наприклад, шляхом продажу бізнесу новому учаснику ринку) або збільшення транскордонних операцій (наприклад, встановивши кредитування об'єктів у державах, де допомога не надається);

6) для запобігання використанню банками державної підтримки для досягнення конкурентної переваги, їм може бути заборонено користуватися державну допомогу в придбанні конкуруючих компаній та інших форм використання особливого статусу банку на ринку (порівняно з банками, які покладаються на недержавну підтримку).

Таким чином, плани подолання проблем і відновлення нормального стану банку мають містити:

- нові підходи до корпоративного управління в банку, у тому числі відповідальність та кваліфікацію вищих органів управління;

ризик-менеджмент на інтегрованій основі, акцент не на історичній звітності та виконанні нормативів, а на моделюванні та прогнозуванні;

- кадрові рішення – зміна системи мотивації персоналу та керівництва (закріплення фахівців, орієнтація на прийняття припустимого ризику, винагорода за досягнення довгострокових результатів у бізнесі); скорочення персоналу в неприбуткових і неперспективних підрозділах бізнесу, раціоналізація чисельності в допоміжних підрозділах, відповідна централізація певних функцій, раціоналізація трудових процесів, зменшення витрат на соціальну сферу, на маркетингові та благодійні заходи;

- роботу з проблемними активами: диференційований підхід до позичальників залежно від їхнього фінансового стану, дисципліни погашення боргу, терміну, що залишився до кінця строку погашення, а також бажання самого клієнта вести діалог із банком-кредитором; моніторинг платіжної дисципліни і фінансового становища позичальників; реструктуризація боргів на внутрішньому та зовнішньому ринках; реалізація заставленого майна; звільнення банку від "токсичних" активів шляхом продажу колекторним агентствам та іншим кредитним установам із дисконтом;

- санацію філійної мережі шляхом об'єднання, закриття, скорочення, спеціалізації, уніфікації, перепрофілювання відділень, мотивації персоналу, переведення на гнучкий режим роботи. Також розвиток альтернативних каналів доставки продуктів і послуг банку клієнтам – більш дешевих, менш капіталоемних, зокрема дистанційне банківське обслуговування (в основному банкомати та Інтернет-банкінг), агентську мережу і мобільні відділення;

- вихід банку з неперспективних і неприбуткових видів бізнесу, у тому числі продаж участі в капіталі різних компаній, закриття внутрішніх проектів розвитку та інвестицій, відмова від програм, які вимагають значних капіталовкладень із низькою або невизначеною окупністю;

- диверсифікація ресурсної бази за рахунок груп клієнтів з лінією поведінки, яка має низьку кореляцію між собою, що дозволяє уникати масового вилучення коштів із рахунків; залучення довгострокових ресурсів у вигляді інструментів капіталу, які органом нагляду вважаються прийнятними для врахування в регулятивному капіталі; пошук домовленостей із кредиторами про реструктуризацію боргів та/або конверсію боргу в статутний капітал банку;

- пошук стратегічних інвесторів, який стримується побоюванням власників банку щодо загрози втрати контролю над банком. У реальності пошук інвесторів непродуктивний, оскільки проблемний банк не є цікавим об'єктом для інвестицій, а його ринкова вартість із часом значно зменшується.

На практиці дуже складним для слабого банку буде рішення про зміну моделі ведення бізнесу (механізму господарювання) не тільки через інерцію бізнесу. Банк в умовах обмеження ресурсів, дефіциту часу, недовіри з боку учасників ринку повинен радикально переосмислити пріоритети в обслуговуванні клієнтури, розвитку каналів доставки послуг, реформувати мотивацію персоналу.

Непростим завданням є зміна способу мислення на рівні керівників та спеціалістів у всіх підрозділах. Дуже часто це просто неможливо здійснити швидко. Іноді вигіднішим для власника (інвестора) банку буде повна заміна керівних кадрів, які не здатні працювати над подоланням кризи, а звикли тільки отримувати короткочасні прибутки. Новий (або існуючий) керівний склад має довести власникам доречність, реальність програми оздоровлення та, після її погодження, докласти зусиль до її втілення. На практиці програми оздоровлення виявляються пустими обіцянками із занадто амбіційними цілями та без уяви про відповідальність за їх досягнення. Іноді це просто перелік статей у балансі та витратах/доходах банку без достатнього обґрунтування.

Фінансове оздоровлення вимагає додаткових інвестицій, наприклад, в інформаційні технології, розвиток альтернативних каналів доставки послуг і продуктів, списання поганих активів, програму розвитку персоналу, закриття підрозділів тощо. Крім збільшення капіталізації банку, інвестор повинен повернути значні прострочені борги цієї установи перед контрагентами. Однак власники банку можуть самі опинитися у скрутній ситуації і заради врятування свого ключового небанківського бізнесу відмовляться від допомоги банку. Залишається два варіанти залучення джерел для оздоровлення (підтримки ліквідності та збільшення капіталу) в інших приватних інвесторів або у держави. Варіант залучення приватних інвесторів на практиці рідко є реалістичним через те, що слабкий банк не має інвестиційної привабливості у короткостроковій перспективі.

Оздоровлення може відбуватися або власними силами проблемного банку (за ініціативою власників і менеджерів), або за підтримки органу нагляду. Якщо програма оздоровлення не досягла успіху, то власники банку мають оголосити про його ліквідацію або настає час примусової реорганізації.

Затримка проведення процедур оздоровлення призводить до зростання проблем банку до катастрофічного рівня. При цьому стрімко втрачається ринкова вартість банку та його привабливість як об'єкта для інвестицій. Тому так важливо своєчасно вжити заходи.

Завершення оздоровлення банку означатиме відновлення його нормальної роботи з обслуговування клієнтів, виконання всіх зобов'язань перед контрагентами, здатність рентабельно вести бізнес без значного покладання на ресурси материнської структури. При цьому

йдеться не тільки про дотримання банком економічних нормативів і вимог до резервування.

Критеріями успішного виходу банківської установи з кризи, крім виконання зазначених нормативів, можна вважати:

- припинення відтоку коштів клієнтів, відсутність скарг на погане обслуговування та закінчення паніки серед вкладників;
- створення достатнього запасу ліквідних коштів у інтервалі до 31 дня (на випадок раптового відтоку коштів у майбутньому);
- досягнення оптимального балансу між активами і зобов'язаннями за строками;
- відсутність заборгованості банку у виконанні платіжних документів клієнтів;
- досягнення домовленості про реструктуризацію з усіма або абсолютною більшістю кредиторів;
- відсутність простроченої заборгованості банку перед контрагентами (іншими банками, НБУ, зовнішніми кредиторами та держателями облігацій банку);
- повне повернення боргу (або основної його частини) перед НБУ;
- позитивні тенденції у поверненні боргів позичальниками, збільшення частки стандартних кредитів; завершення реструктуризації боргів та/або продаж боргів клієнтів колекторним агентствам;
- стійка тенденція до скорочення збитків і згодом – прибутковості роботи;
- підвищення капіталізації з достатнім буфером капіталу на випадок стресових подій і стійкого перевищення регулятивного капіталу над статутним;
- стабілізація керівного складу на рівні правління та ключових підрозділів;
- завершення програми скорочення надлишкового персоналу;
- запровадження системи мотивації персоналу і керівників, орієнтованої на прийняття тільки припустимого ризику та отримання довгострокових прибутків;
- закриття нерентабельних або неперспективних і довгострокових проектів розвитку бізнесу банку;
- закінчення реструктуризації філійної мережі банку через закриття, ліквідації, об'єднання, спеціалізації тощо.

Отже, фінансово життєздатною установою можна вважати банк, в якому: *по-перше*, виконуються у повному обсязі всі вимоги, ліміти та нормативи, встановлені органом нагляду; *по-друге*, акціонери готові і здатні за потреби нарощувати капітал, так щоб із запасом покривати прийняті та майбутні ризики; наявний капітал не виснажений зустрічними операціями кредитування основного бізнесу акціонерів; банк належить до певної ідентифікованої промислово-фінансової групи, яка

перебуває у задовільному фінансовому стані; по-третє, розроблено та регулярно переглядається на критичній основі програма заходів на випадок тривалих (до 2 кварталів поспіль) стресових подій на ринку й у самому банку (загострення ліквідності, погіршення якості кредитів); керівництво банку вміє проводити внутрішню реорганізацію, упевнено реагуючи на зовнішні загрози.

Суб'єктом оздоровлення можуть виступати:

- 1) спеціально призначена власниками антикризова команда у складі вищих керівників, керівників підрозділів та експертів;
- 2) існуючий склад Правління;
- 3) частково оновлений склад Правління за рахунок запрошених керівників з інших банків;
- 4) тимчасовий адміністратор разом із новим складом Правління.

Практика свідчить, що найбільш прийнятним варіантом можна вважати перший. Другий варіант передбачає, що керівники не несуть відповідальності за проблеми в банку. Вада третього варіанту полягає у потенційній загрозі непорозуміння та конфліктів між різними інтересами, стилями та підходами. Четвертий варіант має суттєвий недолік, адже тимчасова адміністрація є свого роду чужорідним елементом у структурі банку, її наявність вже свідчить про серйозні проблеми, вона може бути більше орієнтована і мотивована на процес, а не на бажаний результат. Наприклад, тимчасовий адміністратор може бути більше зацікавлений у залученні стратегічного інвестора, а не в оздоровленні самої установи [11].

Залежно від характеру кризи (системна криза або кризова ситуація в окремому банку) оздоровлення може більшою або меншою мірою спиратися на підтримку держави. В обох випадках банку слід активізувати співпрацю з банками-контрагентами, клієнтами (держателями поточних рахунків, позичальниками та вкладниками), держателями облігацій, акціонерами, центральним банком, а також засобами масової інформації та рейтинговими агентствами. Без цього (принаймні моральної підтримки) неможливо провести оздоровлення банку. Специфіку оздоровлення в умовах системної кризи визначають такі негативні фактори, як відсутність можливості покладатися на залучення коштів інших банків, падіння довіри до банків із боку вкладників, відтік коштів клієнтів. Разом із тим, у кращому становищі може опинитися той банк, що передбачив таку кризу, наприклад, консервативно ставився до пом'якшення умов кредитування в умовах кредитного буму або не розвивав мережу філій без економічних підстав. Крім того, системна криза дозволяє банку розраховувати на значну підтримку з боку держави. В умовах кризи на рівні окремого банку на таку підтримку важко розраховувати, але він має можливість залучати (під відповідне забезпечення) ресурси від інших банків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Мищенко В. І.* Реорганізація та реструктуризація комерційних банків / В. І. Мищенко, А. В. Шаповалов, В. В. Салтинський, І. М. Вядрова. — К. : Знання, 2002.
2. *Вядрова І. М.* Реорганізація та реструктуризація комерційних банків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / І. М. Вядрова. — Суми, 2001.
3. *Банківський нагляд: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / В. І. Грушко, С. М. Лаптев, О. С. Любунь, К. Є. Раєвський. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — 264 с.
4. *Барановський О.* Проблемні банки : виявлення й лікування / О. Барановський // Вісн. Нац. банку України. — 2009. — № 11. — С. 18–31.
5. *Тавасиев А. М.* Антикризисное управление кредитными организациями : учеб. пособие / А. М. Тавасиев. — М. : Юнити-Дана, 2006. — 480 с.
6. *Про затвердження* Спеціального порядку здійснення заходів щодо фінансового оздоровлення банків : постанова Правління Національного банку України від 1 груд. 2008 р. № 405 (ред. від 16 квіт. 2009 р. № 225).
7. *Про банки і банківську діяльність* : Закон України у ред. від 4 лют. 2011 р.
8. *Костогриз В.* Аспекти антикризового управління банківською діяльністю в Україні / В. Костогриз // Економічний аналіз. — 2010. — Вип. 7. — С. 156–158.
9. *Шаманський Н. С.* Концептуальні засади формування організаційно-економічного механізму антикризового управління банком / Н. С. Шаманський, Т. А. Степанова // Мат. наук.-практ. конф. студ. і молодих вчених "Актуальні проблеми економічного та соціального розвитку виробничої сфери". — Донецьк, 2009. — С. 146–148.
10. *Commission communication on the return to viability and the assessment of restructuring measures in the financial sector in the current crisis under the State aid rules* // Official Journal of the European Union. — 2009. — С. 195.
11. *Болдирев О. О.* Тимчасова адміністрація як інструмент антикризового управління банками / О. О. Болдирев // Вісн. Укр. акад. банк. справи. — 2009. — № 2. — С. 75.

УДК 168.3:336.77

ІНФОРМАЦІЙНА БАЗА ЕФЕКТИВНОСТІ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН

БЕЛЯКОВА В., аспірант кафедри фінансового аналізу і контролю КНТЕУ

В умовах нестабільності на світовому та вітчизняному ринках капіталів для більшості господарюючих суб'єктів актуальним питанням є забезпечення грошовими коштами для фінансування власної

© Белякова В., 2011

ВІСНИК КНТЕУ 3/2011

 79

діяльності. Уникнути проблем, обумовлених обмеженістю власного капіталу, можна шляхом залучення альтернативних джерел фінансування, до яких належать кредитні кошти, лізинг, факторинг, форфейтинг тощо. Запозичення грошових коштів, накопичення кредиторської заборгованості та її обслуговування увійшли до практики всіх суб'єктів господарювання. Найбільша частка у залученому капіталі відводиться кредитним коштам. Вони сприяють забезпеченню ефективної діяльності, досягненню економічного зростання, а також підтримують фінансову стійкість та надійність. Усе зазначене обумовлює необхідність та доцільність детального дослідження інформаційної бази при реалізації кредитних відносин суб'єктами господарювання та її доведення.

Проблематика кредитних відносин широко висвітлюється вченими, зокрема слід відзначити таких українських дослідників, як І. Бланк [1], Л. Лігоненко [2], Є. Мних [3], В. Сопко [4] та ін., а також зарубіжних авторів І. Балабанова [5], Е. Хелферта [6], А. Шеремета [7] та ін. Однак досліджуване питання лишається дискусійним і потребує аналізу та подальшого вивчення у частині узгодження інтересів зацікавлених сторін у процесі реалізації кредитних відносин.

Метою статті є детальне дослідження процесу отримання достовірної інформації про фінансовий стан підприємства, а також побудова механізму узгодження інтересів зацікавлених сторін кредитних відносин.

Процес залучення зовнішніх джерел фінансування діяльності характеризується значним ризиком, обумовленим імовірністю неповернення позикодавцю в установленій строк одержаних коштів, несплати відсотків за користування ними, лізингових платежів та ін. Закон України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" визначає зміст зобов'язань як заборгованість підприємства [8]. У той же час, власні та залучені джерела грошових коштів у обов'язковому порядку повинні відображатися в системах обліку та фінансової звітності. Відповідно до національних стандартів бухгалтерського обліку та П(С)БО 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності" власний капітал визначається як частина в активах підприємства після вирахування його зобов'язань [9]. У затвердженому наказом Міністерства фінансів України П(С)БО 2 "Баланс" [10] (Форма № 1) власні джерела відображаються у I розділі пасивів як власний капітал. Таким чином, усі інші джерела фінансування діяльності суб'єктів господарювання, крім власного капіталу, потрібно розглядати як зобов'язання. Оскільки суми платежів за кредитні ресурси не залежать від прибутковості суб'єкта господарювання, то вони повинні класифікуватись як першочергові. Їх вартість встановлюється заздалегідь відповідно до юридично оформлених угод на одержання кредитів і договорів. Однак вартість власного капіталу встановлюється за принципом "активи мінус зобов'язання" вона залежить від результатів діяльності та є прогнозованою, тобто під час практичної реалізації може зазнавати коригувань. Отже,

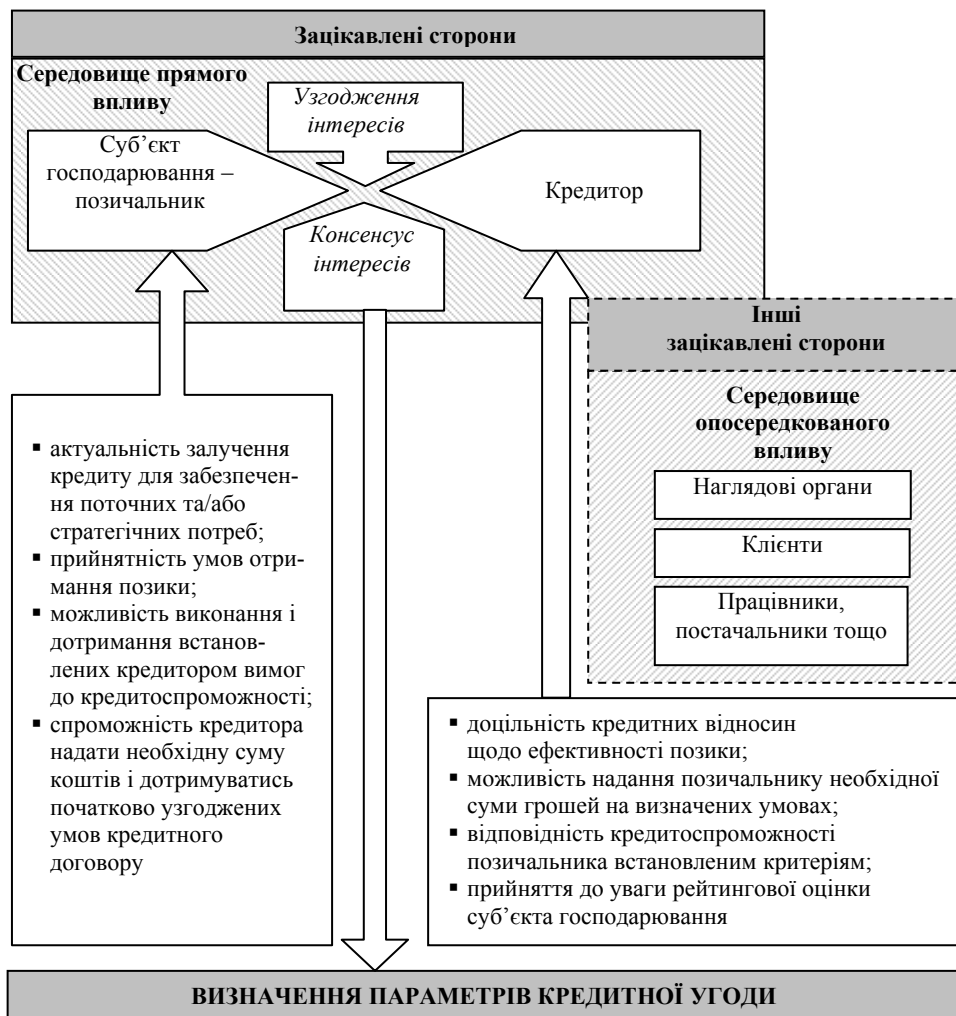
важливою умовою є об'єктивна оцінка вартості додатково залучених коштів, якісний аналіз грошових потоків із урахуванням супроводжувальних витрат на обслуговування запозичених коштів.

Прикладом залучення коштів при реалізації кредитних відносин виступає банківський кредит, одержаний суб'єктом господарювання на здійснення інвестицій в основні засоби. Підставою для встановлення вартості банківських позикових ресурсів слугують відсоткові ставки, які диференціюються залежно від виду кредиту. Потрібно зважати й на те, що відповідно до податкового законодавства України на суму сплачених відсотків прибуток до оподаткування зменшується. Тому, при встановленні вартості позикового капіталу, необхідно відкоригувати її на ставку податку на прибуток. Залучені кошти можна розглядати як запозичення, що сприяє економічному зростанню господарюючого суб'єкта, або як боргове зобов'язання, що збільшує навантаження на суб'єкт господарювання.

Прийняті суб'єктами господарювання кредитні зобов'язання в частині залучених коштів повинні відповідати таким умовам: *безумовності* – забезпечення режиму виконання всіх зобов'язань перед кредиторами; *зниження ризиків* – розміщення і погашення позик так, аби максимально знизити вплив коливань кон'юнктури ринку капіталів і спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів; *оптимальності структури* – підтримання оптимальної структури кредиторської заборгованості за строками обертання і погашення; *збереження фінансової незалежності* – підтримка оптимальної структури кредиторської заборгованості між кредиторами резидентами та кредиторами нерезидентами; *прозорості* – дотримання публічності для забезпечення доступу рейтингових агентств до достовірної інформації про економічний стан підприємства з метою підтримки високої кредитної репутації та рейтингу позичальника; *узгодженості* – узгодження інтересів кредиторів, ресурси яких залучаються, та суб'єкта господарювання.

При встановленні кредитних відносин між зацікавленими сторонами існує необхідність пошуку аргументів і надання доказів щодо доцільності, спроможності та надійності таких відносин, реалізація яких відображається у механізмі узгодження їх інтересів (*рисунком*).

Дію механізму узгодження інтересів зацікавлених сторін у процесі реалізації кредитних відносин доцільно проаналізувати на прикладі. Відповідно до попередньо визначених критеріїв узгодження інтересів кожної із зацікавлених сторін із метою досягнення консенсусу їх інтересів у процесі реалізації кредитних відносин припустимо, що такі відносини мають бажання реалізувати три позичальники та три кредитори. Відповідно до визначених критеріїв у *табл. 1* наведено вхідні дані за групою зацікавлених сторін кредитних відносин – суб'єктами господарювання – позичальниками.

Механізм узгодження інтересів зацікавлених сторін при реалізації кредитних відносин

Показники, які характеризують потенційну можливість надання кредитних коштів іншою групою зацікавлених сторін – кредиторами, наведено у *табл. 2*. Порівнявши потреби та можливості позичальників, а також умови надання коштів кредиторами, можна констатувати, що консенсус інтересів не буде досягнутий між позичальником 1 та кредиторами А, Б, В, через повну невідповідність зустрічних вимог (*табл. 1–2*). Консенсус інтересів може бути досягнутий між позичальником 2 та кредитором Б, а також позичальником 3 та кредитором В, адже всі визначені критерії відповідають зустрічним вимогам. Ідентифіковані зацікавлені сторони з високою ймовірністю зможуть реалізувати свої кредитні відносини. Позичальники 2 і 3 та кредитор А також дійдуть згоди, при чому в кожній зі сторін виникають можливості маніпулювання параметрами кредитної угоди з метою отримання додаткових вигод або зменшення витрат на реалізацію кредитних відносин.

Таблиця 1

**Характеристика суб'єктів господарювання – позичальників
у контексті реалізації кредитних відносин**

Критерії	Позичальник 1	Позичальник 2	Позичальник 3
1. Актуальність залучення кредиту для забезпечення поточних та/або стратегічних потреб	Висока (на придбання основних засобів)	Середня (для реалізації маркетингової та збутової політики)	Середня (на модернізацію)
2. Прийнятність умов отримання позики	У національній валюті, під 17 % річних із можливою пролонгацією	У національній або іноземній валюті (долар США); у гривнях під 22 %, у доларах – 12 %	У національній або іноземній валюті (долар США); у гривнях під 21 %, у доларах – 10 %
3. Можливість виконання і дотримання встановлених кредитором вимог до кредитоспроможності	Середня	Середня	Висока
4. Спроможність кредитора надати необхідну суму коштів та дотримуватись початково узгоджених умов кредитного договору	10 млн грн без права дострокового повернення позикових коштів	2 млн грн або 255 тис. доларів США	14 млн грн або 1775 тис. доларів США без права дострокового повернення позикових коштів

Таблиця 2

**Характеристика суб'єктів господарювання – кредиторів
у контексті реалізації кредитних відносин**

Критерії	Кредитор А	Кредитор Б	Кредитор В
1. Доцільність кредитних відносин щодо ефективності позики	Доцільні за умови маржі у 4 %	Доцільні за умови маржі у 5 %	Доцільні за умови маржі у 4.5 %
2. Можливість надання позичальнику необхідної суми грошей на визначених умовах	Портфель вільних коштів складає 65 млн грн. Відсоткові ставки за видами кредитного бізнесу коливаються в межах від 20 % до 25 %	Портфель вільних коштів становить 200 млн грн. Відсоткові ставки за видами кредитного бізнесу коливаються в межах від 22 % до 24 % у гривні та від 12 % до 15 % у доларах США	Портфель вільних коштів становить 40 млн грн. Відсоткові ставки за видами кредитного бізнесу коливаються в межах від 21 % до 25 % та від 13 % до 15 % у доларах США
3. Відповідність кредитоспроможності позичальника встановленим критеріям	Висока, середня	Висока, середня	Висока
4. Прийняття до уваги рейтингової оцінки суб'єктів господарювання	Обов'язкове	Не обов'язкове	Обов'язкове

Таким чином, кредитор розглядає доцільність кредитних відносин щодо ефективності позики, спроможність – з позиції можливості надання позичальнику необхідної суми грошей на визначених умовах, і надійність як відповідність кредитоспроможності позичальника встановленим критеріям. Для позичальника доцільність визначається необхідністю залучення кредиту для забезпечення поточних та/або стратегічних потреб, а також прийнятністю умов отримання позики, спроможність – можливістю виконання та дотримання встановлених кредитором вимог до кредитоспроможності, надійність – спроможністю кредитора надати необхідну суму коштів та дотримуватись початково узгоджених умов кредитного договору.

Аргументи та докази можуть бути представлені у кількісній та якісній формі, однак суб'єкти господарювання повинні надавати перевагу доказам кількісного характеру, що дозволить їм ефективно приймати управлінські рішення з використанням автоматизованих систем аналізу та контролю кредитних відносин. Аналіз кредитоспроможності позичальника може надати необхідні аргументи і докази спроможності та надійності кредитних відносин суб'єктів господарювання. Підтвердження доцільності таких відносин має свої особливості, при цьому докази ефективності можуть бути отримані шляхом розрахунку показників рентабельності операцій між кредитором і позичальником.

Методика аналізу кредитоспроможності позичальника найкраще досліджена у банківській сфері. На сьогодні у міжнародній та вітчизняній банківській практиці використовується значна кількість систем оцінки кредитоспроможності, які зазвичай враховують такі блоки інформації щодо позичальників:

- фінансові показники, які підтверджують здатність позичальника формувати достатній грошовий потік, необхідний для повного і вчасного повернення кредиту;
- якісні характеристики позичальника, зокрема особистісні якості вищого керівництва та власників, строк роботи суб'єкта господарювання на ринку, порядність, ділова репутація, ефективність системи управління;
- величина, умови погашення, цільове спрямування та інші характеристики позики;
- дохідність позики як для позичальника, так і для кредитора.

Процес аналізу кредитоспроможності позичальника має забезпечувати вирішення завдань:

- оцінки економіко-правових засад діяльності позичальника;
- дослідження фінансового стану за кількісними та якісними параметрами;
- аналізу доцільності та ефективності кредитування позичальника.

При вирішенні першого завдання вивчаються особистісні якості вищого керівництва та власників, установчі документи й інші внутрішні положення, досліджуються загальноекономічні показники та ефективність системи управління, аналізується рівень ділової репутації та ділового партнерства, специфіка виробничо-господарської діяльності, активність на внутрішньому та зовнішньому ринках, інші соціально-політичні та економічні аспекти. За такими даними надається якісна оцінка спроможності та надійності позичальника.

Фінансовий стан позичальника досліджується як із використанням пропонованих наглядовими органами методик (наприклад, згідно з Положенням про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків [11]), так і на основі внутрішніх, розроблених власними силами банків підходів, які можуть охоплювати широкий набір показників і критеріїв кількісного та якісного аналізу фінансового стану суб'єкта господарювання. Такий аналіз потрібно періодично повторювати, не рідше одного разу на визначений період (наприклад, місяць, квартал, півріччя).

Крім того, дослідження позичальника передбачає аналіз динаміки показників фінансового стану упродовж визначеного періоду (наприклад, 1, 3 або 5 років), а також порівняння фактичного стану позикоотримувача з нормативними значеннями обраних фінансових коефіцієнтів, які може розробляти кожний кредитор окремо, спираючись на середній галузевий рівень. До ключових показників фінансового стану позичальника найчастіше відносять такі:

- виручка (дохід) від реалізації (товарів, робіт, послуг) у динаміці протягом аналізованого періоду;
- витрати діяльності (за видами у динаміці);
- прибутки (збитки) та рівень рентабельності (у динаміці);
- рух грошових коштів по рахунках у національній та іноземній валюті у динаміці;
- склад і динаміка дебіторсько-кредиторської заборгованості;
- абсолютні й відносні характеристики фінансової стійкості та надійності;
- наявність і стан погашення кредитів протягом аналізованого періоду, наявність інформації про позичальника у Бюро кредитних історій;
- динаміка показників майнового стану.

Крім зазначених показників при аналізі суб'єктів господарювання можуть бути додатково використані такі дані: стан та динаміка ринкової позиції позичальника; факти державної підтримки та наявність урядових гарантій; імідж ділового партнерства; ефективність управління тощо. Згідно з отриманими результатами оцінки позичальника,

кредитор визначає його загальний рівень кредитоспроможності та відносить до однієї із визначених груп (класів), кожна з яких характеризується відповідним суб'єкту господарювання ризиком.

Зважаючи на такі розрахунки та відповідно до класу позичальника, кожен суб'єкт господарювання може самостійно здійснити оцінку потенційної можливості ділової співпраці із кредитором, а також визначити пріоритетні завдання щодо підвищення своєї кредитоспроможності. Залежно від того, до якої групи ризику відносить кредитор позичальника, повинна розраховуватись величина ризику, на який наражається кредитор при наданні позики, а також сума капіталу на покриття можливих втрат за операцією.

Завершальним етапом аналізу кредитоспроможності позичальника є визначення доцільності та ефективності використання кредитних коштів. При аналізі доцільності отримання позичальником кредиту враховується інформація щодо зміни:

- обсягів кредитування у динаміці та еластичності кредитування відносно кінцевих результатів діяльності;
- структури кредитування (за об'єктами, строками та рентабельністю);
- граничного рівня кредитування та джерел залучення коштів.

Коригувати обсяги залучення кредитів доцільно за умови зміни потреби суб'єкта господарювання у кредитних ресурсах, а також при зниженні ефективності їх використання. Управлінське рішення щодо доцільності ухвалюється за результатами зіставлення рівня динаміки показників діяльності (наприклад, приріст обсягів виробництва, товарообороту, прибутку) із темпами приросту обсягів залучення коштів.

Відповідно до інформації щодо структури об'єктів кредитування приймається рішення про доцільність зміни стратегії управління суб'єктом господарювання. Із позицій кредитора, надання коштів на інноваційно-інвестиційну діяльність – більш привабливий напрям кредитування порівняно з покриттям поточної заборгованості та негативних результатів діяльності. Саме тому кредитування під перспективні напрями розвитку дозволяє залучати більші обсяги кредитів під нижчі відсотки, а також співпрацювати із кредиторами, що мають високу ділову репутацію.

Аналіз граничного рівня кредитування і джерел залучення коштів пов'язаний з оцінками якості і доцільності використання кредитних ресурсів. Такий аналіз має за мету визначити рівень нагальності потреби у кредитних коштах. Якщо потреба незначна і короткострокова, то доцільність кредитування знижується, а за протилежної ситуації (нагальна потреба і значний строк реалізації проекту) – зростає. До того ж, оскільки середовище суб'єкта господарювання суттєво впливає

на його кредитні відносини (визначає їх особливості, наприклад, за умов сезонності, орієнтації на експортно-імпортні операції або ведення діяльності посередницького характеру), то таку інформацію також слід брати до уваги.

Крім зазначеного, аналітична система позичальника має містити опцію вибору серед існуючих альтернатив кредитора, який пропонує найбільш вигідні умови надання позики. У свою чергу, кредитор повинен знайти найбільш прийнятні варіанти кредитування на підставі даних про кредитоспроможність позичальників, які подали заявки на отримання позики, та врахувати складову оцінки ризиків.

Таким чином, узгодження інтересів через зіставлення потреб щодо отримання коштів позичальником та умов їх надання кредитором варто вважати консенсусом інтересів зацікавлених сторін при реалізації кредитних відносин, що має привести до підписання кредитної угоди.

На основі викладеного можна зробити певні висновки: *по-перше*, при встановленні доцільності залучення позикового капіталу для фінансування діяльності суб'єктів господарювання мають враховуватися всі можливі ризики при ініціюванні операції залучення позикових коштів; *по-друге*, кредитні відносини суб'єктів господарювання вимагають встановлення меж нівелювання інтересів, які визначено у механізмі узгодження інтересів зацікавлених сторін при реалізації кредитних відносин. Процес узгодження інтересів вимагає зустрічного аналізу зіставності потреб з обох сторін із метою досягнення консенсусу. Останній, у свою чергу, є підставою для визначення параметрів кредитної угоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бланк И. А. Управление формированием капитала / И. А. Бланк. — К. : Ника-Центр, Эльга, 2002. — 512 с.
2. Лігоненко Л. О. Управління грошовими потоками : навч. посіб. / Л. О. Лігоненко, Г. В. Ситник. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. — 255 с.
3. Мних Є. В. Фінансовий аналіз : навч. посіб. / Є. В. Мних, Н. С. Барабаш. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 412 с.
4. Організація бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу : підручник / В. В. Сопко, В. П. Завгородній ; Київ. нац. екон. ун-т. — К., 2000. — 258 с.
5. Балабанов И. Т. Финансовый анализ и планирование деятельности хозяйствующего субъекта. — М. : Финансы и статистика, 2002. — 208 с.
6. Хелферт Э. Техника финансового анализа / Э. Хелферт ; пер. с англ. под ред. Л. П. Белых. — М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. — 663 с.
7. Шеремет А. Д. Комплексный анализ хозяйственной деятельности / А. Д. Шеремет. — М. : Инфра-М, 2006. — 415 с.

8. *Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні* : Закон України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon/rada.gov.ua>.
9. *Загальні вимоги до фінансової звітності* : Положення (стандарт) бухгалтерського обліку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon/rada.gov.ua>.
10. *Баланс* : Положення (стандарт) бухгалтерського обліку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon/rada.gov.ua>.
11. *Про затвердження Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків* : затв. постановою Правління Національного банку України від 6 лип. 2000 р. № 279 ; [із змін. та допов.] // Офіційний вісник України. — 2000. — № 32 (від 25.08.2000). — С. 228. — (ст. 1378, код акту 16471/2000).

ПРАВО, ЗАКОНОДАВСТВО, ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА

удк 342.7

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

ОРЛЕНКО В., д. і. н., професор кафедри правознавства КНТЕУ

ОРЛЕНКО Л., доцент кафедри сучасних європейських мов КНТЕУ

Проблема прав людини та громадянина – одна з найактуальніших у національному законодавстві будь-якої країни світу. Інститут прав людини та громадянина закріплює свободу народу і кожної людини від свавілля державної влади і є серцевиною конституційного ладу. Наприклад, майже 30 % статей Конституції України присвячені правам і свободам людини і громадянина [1]. Саме права і свободи людини й громадянина, закріплені в нормах права, створюють у своїй єдності правовий статус особи. Усі державно-правові явища кристалізуються у правах людини, виступають основою, центральною ланкою всього державного і правового життя.

Права людини – це орієнтир, який дозволяє застосовувати "людський вимір" не лише стосовно держави, права, закону, правового порядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості та розвитку значною мірою залежить від стану справ із правами людини, від обсягу цих прав та їх реалізації.

Рівень розвитку прав і свобод людини в тій чи іншій країні дозволяє розкрити тип цивілізації, її етап, оскільки відносини людини і держави – важлива ознака, яка характеризує природу тієї чи іншої цивілізації, а державу – як правову чи не правову. Як свідчить практика, поглинання громадянського суспільства державою, одержавлення всіх сфер життя відбувається там, де права людини або зовсім відсутні, або мають декоративний, фіктивний характер [2, с. 116–119].

Питання прав і свобод людини на сьогодні є також найважливішою проблемою зовнішньої політики усіх держав світової співдружності. Людство, що пройшло через суворі випробовування двох світових воєн, безлічі кривавих локальних конфліктів, пережило жорстокі диктатури, дійшло висновку, що не може бути миру і злагоди на

землі, не може бути організованого, цивілізованого життя без поваги до людини, її прав, свобод і потреб. Отже, не випадково у Статуті ООН зазначено, що завдання цієї міжнародної установи "утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людського життя, в рівноправність чоловіків і жінок, а також у рівність великих і малих націй" [3, с. 208].

Права людини – це також могутній пласт загальнолюдської культури, оволодіння яким дає особі можливість вільно орієнтуватися в оцінці існуючих політичних режимів, у гуманітарній і соціальній діяльності держави, правовій і моральній культурі політичних лідерів, правосвідомості народу. Тільки зрозумівши у процесі вивчення прав і свобод їх природжений характер, особа звільняється від надмірної залежності від державних структур, починає активно відстоювати свої права від будь-яких посягань.

Юридична наука покликана вивчати людину в її державно-правових зв'язках і опосередкуваннях. І в цьому плані юристи аналізують не просто абстрактні державні й правові форми, а явища і процеси, які міцно вплетені в людське життя. Саме в такому аспекті права і свободи людини знайшли певне відображення в працях М. Баглая [2], І. Бородіна [4], А. Мішіна [5], Ю. Крегула, В. Ладиченка [6], О. Кушніренка, Т. Слінько [7], А. Огородника [8] та інших дослідників цієї проблеми.

До суті прав і свобод людини та їх розподілу в суспільстві слід підходити з історичних позицій. Сучасний перелік прав людини – результат довгого становлення, зафіксований у багатьох міжнародно-правових актах і конституціях правових держав. Сучасні еталони і стандарти у сфері прав людини, перш ніж стати нормою демократичного суспільства, пройшли розвиток у кілька століть. У різні історичні епохи поняття, зміст та обсяг прав і свобод людини змінювалися і були неоднаковими. Вони формувалися у процесі людської діяльності, яка визначалася різноманітністю вчинків, потреб, форм відносин, неминучістю зіткнень і протиборств інтересів. Саме тому права людини спочатку мали морально-етичне, духовно-культурне та релігійне наповнення. З огляду на все це, виникає потреба узагальнення історичного розвитку прав людини, виокремлення найосновніших етапів та найбільш характерних для кожного з них ознак, що і є метою статті.

Отже, витоки явища, яке згодом стали називати правами людини, беруть свій початок із найдавніших часів людської історії. Ідеї про цінність і недоторканість людського життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще у стародавніх міфах і віруваннях [9, с. 17–22]. Згодом, в античні часи, подібні погляди набули значного поширення у Стародавній Греції та Стародавньому Римі.

Зокрема у Греції вони стали закономірним наслідком полісної форми демократії і були пов'язані переважно з поняттям громадянства,

яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами і свободами, насамперед політичними. Ці погляди сформувалися у загальному руслі міфологічних уявлень про те, що поліс (місто, держава) і його закони мають божественне походження і спираються на божественну справедливість. Згідно з цими уявленнями, право взагалі і права окремих людей – членів полісу, беруть початок не в силі, а в божественному порядку справедливості. Під природними правами розумілося щось незалежне від людини, раз і назавжди дане – норма загального розуму. Відомий давньогрецький філософ-матеріаліст Демокріт (бл. V–IV ст. до н.е.) вважав закон і державу штучними, побічними і обумовленими якимись природними початками. За Демокритом, все, що відповідає природі, існує "по правді", а те, що не відповідає, – несправедливе. Саме з цих позицій філософ трактував права і свободи громадян [10, с. 34].

Ідею природно-правової рівності та волі всіх людей відстоював і філософ Алкід. Саме йому приписують відомий вислів: "Бог створив усіх вільними, а природа нікого не створила рабом" [6, с. 14].

Для Сократа (469–399 рр. до н.е.) свобода – прекрасне і величне надбання як для людини, так і для держави, яке можливе лише за умови дотримання всіма розумних і справедливих законів. А кожній людині властива індивідуальна свобода і автономія особистості [11, с. 41–42].

Ідеї Сократа про свободи і права людини були розвинені його учнем Платоном (427–347 рр. до н.е.). Він розробив проект ідеальної держави, в якій відсутня приватна власність і поділ людей на вільних і рабів. Саме Платон визнає рівноправність чоловіка і жінки, хоча до числа вищих правителів у його ідеальній державі жінки не входять [12, с. 12–13].

Ідеї про права і свободи одержали розвиток і в Стародавньому Римі. Тут духовні свободи і рівність всіх людей відстоювали Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н.е), Лукрецій Кар (99–55 рр. до н.е), Анней Сенека (4–65 рр. н.е.), Епіктет (бл. 50–138 рр. н.е.), Марк Аврелій (121–180 рр. н.е) та ін. Зокрема Сенека, виходячи з природного права як загальнообов'язкового і рівного для всіх світового закону, послідовно відстоював ідею духовної свободи і рівності всіх людей [13, с. 32]. Епіктет, критикуючи рабство як аморальне і хибне явище, що суперечить природному праву, послідовно відстоював принцип – "чого не бажаєш собі, не бажай і іншим" [14, с. 61–62]. Марк Аврелій вважав, що в державі повинні бути єдині для всіх закони, поважатися свобода підданих, а управління здійснюватися на засадах рівності та рівноправності всіх громадян [15, с.173].

Суттєвий внесок у розвиток юридичних уявлень про права і свободи людини був зроблений римськими юристами – Гаєм, Модестиним, Папініаном, Ульпіаном (II–III ст.) та ін. Особливе значення в цьому відношенні мали розроблені ними положення про: суб'єкт пра-

ва, правовий статус людей та, впливаючи з природного права їх свободи, характер взаємовідносин між індивідом і державою, співвідношення між правами особи і її юридичними обов'язками тощо. Ця конкретизація змісту і значення прав і свобод людини стала важливою віхою у науковому усвідомленні правосуб'єктності індивіда і заклала необхідні теоретичні засади для подальшого розвитку юридичних положень про природні права і свободи людини [9, с. 105–107].

Таким чином, вчення про права і свободи як природний стан людини розроблялися ще філософами стародавнього світу, але конституційно-правові теорії прав і свобод почали розвиватися з XVII–XVIII ст. Виокремлюють три основні етапи їх становлення.

Перший був обумовлений перемогою антифеодальних революцій XVII–XVIII ст. (1688 р. – в Англії, 1789 р. – у Франції) і становленням демократичної держави, яка відмовилася від абсолютизму і проголосила свободу особистості. На цьому етапі конституції та інші правові акти закріпили недоторканість особи, свободу слова, право обирати і бути обраним та ін. Концепція прав і свобод була розроблена у працях великих філософів Джона Локка (Велика Британія), Томаса Джефферсона і Томаса Пейна (США), Вольтера, Дені Дідро, Жака Руссо (Франція) та ін.

Джон Локк (1632–1704) у книзі "Два трактати про правління" (1690 р.) дійшов висновку, що вже у додержавному стані люди мали права і свободи. Це стан "повної свободи стосовно їхніх дій і стосовно розпорядження своїм майном і особистістю". Це стан "рівності, при якому вся влада і вся юрисдикція є взаємними, – ніхто не має більше іншого". У природному середовищі люди вільно розпоряджаються своїми свободою, майном і всі мають рівні права [15, с. 269–270]. Природний закон вчить людей: оскільки всі вони рівні та незалежні, не наносити збитків життю, здоров'ю, свободі, власності іншого, він вимагає миру і збереження всього людства. Природний стан, за Локком, – стан миру і доброзичливості.

Важливе місце в локківському вченні про права людини посідає аналіз внутрішнього зв'язку між свободою і законом. Закон не тільки не знищує і не обмежує свободу, як вважали деякі філософи, а, навпаки, зберігає і розширює її. Широко відоме висловлювання Локка: "... Там, де немає законів, там немає і свободи". Саме з позицій такого розуміння законності Локк сформулював принцип індивідуальної свободи, згідно з яким свобода людей, які перебувають під владою держави, полягає у тому, щоб мати встановлені нею постійні й загальні для всіх правила життя, а також мати можливість чинити за власним розсудом у всіх випадках, коли цього не заборонено законом, не бути залежним від волі іншої людини. Цей принцип лише словесно відрізняється від відомої нам формули: "Дозволено все, що не заборонено законом".

Концепція невід'ємності природних прав людини, розроблена Локком, була використана Томасом Джефферсоном. Він підготував проект Декларації незалежності США (1776 р.), взявши за основу локівську тріаду природних прав людини (життя, свобода, власність), але трохи в іншій редакції (життя, свобода, прагнення до щастя). Томас Джефферсон також вважав, що всі люди від природи рівні і наділені невід'ємними правами: на життя, свободу, прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав люди створюють уряди, доручаючи їм владу. Якщо уряд порушує приписи природного права, то народ має право на повстання, революцію, зміну такого уряду.

Особливо значущими, на думку Т. Джефферсона, є свобода слова і друку, без них не можна уявити існування демократичної держави. "Якщо можна було б обирати, – напівжартома відзначав Джефферсон, – мати уряд без газет або газети без уряду, – я не замислюючись вибрав би друге" [12, с. 174]. Із 1801 по 1809 рік Т. Джефферсон був Президентом США. Багато його ідей знайшли своє втілення у політичному і правовому житті США. Вони високо оцінені його співвітчизниками. Про це, зокрема, свідчать слова президента США Д. Кеннеді, сказані ним у 1962 р. на обіді в честь нобелівських лауреатів, про те, що "в Білому домі не було більшої концентрації таланту і генія, за виключенням тих випадків, коли тут самотньо обідав Т. Джефферсон" [12, с. 175].

Томас Пейн у книзі "Права людини" (1791–1792 рр.) всі права поділяв на природні та громадянські. Перші, на його думку, властиві людині від природи (свобода слова, друку, совісті, рівність, право домагатися благоденства, щастя та ін.), другі – це ті, які належать людині як члену суспільства (право власності, право на захист). Природні та громадянські права тісно пов'язані між собою. Т. Пейн був також автором концепції прав поколінь (колективних прав людей) [16, с. 115–116].

Відомим представником школи природного права був Марі Франсуа Аруе (1694–1778 рр.), відомий нам як Вольтер. Він вважав, що кожна людина має право на свободу ("свобода полягає у тому, щоб підкорятися тільки законам"), власність, безпеку, рівність [17, с. 445].

У центр своєї політичної теорії відомий французький письменник і філософ XVIII ст. Дені Дідро (1713–1784 рр.) теж поставив права і свободи людини. Він був переконаний, що громадяни будь-якої держави повинні мати рівні права і обов'язки. Цікаво, що ця теорія була обґрунтована мислителем на прикладі Росії, яку він відвідав на запрошення Катерини II і де перебував упродовж п'яти місяців. Висловлюючи критичні зауваження на відомий "Наказ" російської імператриці 1767 р., в якому та виклала основні принципи побудови держави, роль її інститутів, засади законотворчості та судочинства, він робить висновок, що Катерина II була деспотом, який природні права і свободи людини звів до нуля і до абсолюту підніс верховну владу [11, с. 262–263].

Головним у вченнях цих та інших філософів було обґрунтування вищого пріоритету свободи і необхідності її закріплення в конституційно-правовому порядку. У Декларації незалежності США 1776 р. зазначено: "Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними, і усі вони наділені своїм творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав установлені серед людей уряди, які мають свою справедливу владу за згодою тих, ким управляють. Якщо ж ця форма правління стає смертельною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, базований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільше можуть сприяти його безпеці і щастю" [18, с. 77].

У Декларації прав людини і громадянина 1789 р. (Франція) сказано: "Люди народжуються та залишаються вільними і рівними у правах. Мета кожного державного союзу полягає у забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту" [18, с. 90].

У цих та інших документах були сформульовані суть і мета демократичної правової держави. У країнах, де встановилося вільне громадянське суспільство, було досягнуто значних успіхів у розвитку демократії і прав людини, а також економіки, культури, науки і техніки.

Важливого історичного значення набув закон, ухвалений англійським парламентом у 1679 р., "Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження заточень за морями" (Habeas Corpus Act). Законом запроваджувався наказ "хабеас корпус", який означав вказівку суду шерифа й іншим тюремникам у випадку, коли не було підстав утримання під вартою, звільнити арештованого або відпустити його під заставу до розгляду його справи судом. При цьому встановлювалося, що будь-яка арештована людина мала право при своєму арешті вимагати вирішувати її справу у суді, а суд був зобов'язаний вирішити питання щодо його ув'язнення або звільнення протягом двох днів [18, с. 69–71].

Зазначені гарантії, які отримали узагальнену назву "хабеас корпус", справили значний вплив на світову практику. Заборона необґрунтованого, безпідставного арешту і судовий контроль за недоторканістю особи отримали широке розповсюдження, стали невід'ємним атрибутом правової держави. Усі демократичні конституції в тій чи іншій формі понині закріплюють цю гарантію. Наприклад, чинна сьогодні Конституція Італії (1947 р.) у ст. 13 проголошує, що "свобода особи є непорушною. Затримання, огляд або обшук, а також будь-яке інше обмеження особистості в якійсь іншій формі допускаються тільки на підставі умотивованого акта судової влади і тільки у випадках і в порядку, передбачених законом" [10, с.538]. У ст. 31 Союзної Конс-

титуції Швейцарської Конфедерації також відзначається, що особа може бути позбавлена свободи лише у випадках і порядку, передбачених законом. Кожна особа, піддана попередньому арешту, має право вимагати негайного доставлення до судді, який зобов'язаний прийняти рішення про її подальше утримування під арештом або звільнення. Подібні положення увійшли до конституцій Іспанії (ст. 17), Японії (ст. 33, 34), Федеративної Республіки Німеччина (ст. 103, 104), Китайської Народної Республіки (ст. 37) та інших країн.

Однак із самого початку концепція прав і свобод відзначалася певною обмеженістю. Базуючись на індивідуалістичному розумінні свободи, політична філософія того часу наголошувала, що суспільство вільних людей не потребує організуючого впливу з боку держави (якій у XIX ст. відводилася роль не більша ніж "нічного сторожа"), не вимагає створення яких-небудь соціальних інститутів, оскільки саме на основі індивідуально-вільної діяльності своїх членів суспільство здатне забезпечити для всіх прогрес і умови для гідного життя. Подібна ліберальна концепція була розроблена у XIX ст. у працях А. Сміта, І. Бентама і Дж. С. Мілля.

Таке антисоціальне розуміння свободи надало їй формального характеру, байдужого до інтересів і доль простих людей. Протягом XIX ст. у країнах Заходу наростала класова боротьба, у ході якої трудящі маси вимагали визнання соціально-економічних прав і закріплення соціальних функцій держави. У результаті, вже у XX ст., розвиток капіталізму вніс суттєві корективи у відверте, явно антисоціальне розуміння свободи, оскільки воно супроводжувалося посиленням державного втручання у соціально-економічне життя і обмеженням підприємницького свавілля по відношенню до найманих працівників.

Для цього періоду характерні також утопічні погляди на права і свободи викладені у творах Томаса Мора (1478–1535 рр.) "Утопія" та Томазо Кампанеллі (1568–1639 рр.) "Місто сонця". У них змальовані ідеальні держави, в яких громадяни наділені широкими правами і свободами [16, с. 93–96]. Досягнення такої ефективної гармонії конституційного ладу, при якому можливий максимальний для конкретного історичного періоду рівень щастя і благополуччя його громадян, як правило, відносять до сфери ідеальних, утопічних, а тому і недосяжних ідей. Дійсно, багато ідей Т. Мора і Т. Кампанеллі залишилися тільки на папері. Подібне сталося і з утопічними конституціями декабристів, за які була пролита кров.

Однак у теорії конституціоналізму часто не береться до уваги те, що історія людства знає і приклади здійснення утопій, коли утопічні конституційні ідеї приводили до створення, а іноді й до успішного функціонування протягом певного часу реальних державних систем, в основу яких були покладені ці ідеї.

Як відомо, існує два варіанти перекладу з давньогрецької мови слова "утопія". Один із них – "місце якого немає", інший – "благословенна країна". Перший активно підтримував В. Ленін, зазначаючи, що "утопія – місце, якого немає, фантазія, вигадка, казка". У дійсності В. Ленін сам був утопістом, який намагався втілити у життя свої уявлення про "благословенну країну" [19, с. 46].

Конкретні приклади реалізації історичних утопій залишають місце лише для другого варіанту перекладу – "утопія " як "благословенна країна": утопічна республіка єзуїтів у XVII–XVIII ст. існувала в "місці, яке є", а точніше в Південній Америці на території сучасного Парагваю. Єзуїти створили державу на засадах релігійних правових принципів. У межах католицької релігії єзуїти проголошували рівність у володінні всім необхідним, відкидали потяг до накопичення власності, підтримували загальне право (і обов'язок) на отримання освіти. Ці ідеї, корені яких сягають общин перших християн, єзуїти намагалися (спочатку досить успішно) у чистому вигляді реалізувати в межах ідеальної держави – Республіки Гуарані. Єзуїтські поселення Республіки Гуарані існували у період між 1610 і 1767 рр. Усього на території площею близько 150 тисяч квадратних кілометрів було засновано 38 поселень.

Французький мислитель Ш. Монтеск'є, якому належить авторство сучасної доктрини розподілу влади, порівнював законодавство Республіки Гуарані з Лікургом і Платоном. Він писав, що єзуїти управляли людьми з метою зробити їх щасливими і що ця "модель республіки" реалізувала мрії про Утопію. Енциклопедист Французького Просвітництва Д. Дідро також з повагою писав про здобутки єзуїтів у Південній Америці.

Індійці племені гуарані не мали нічого спільного з розвиненими цивілізаціями інків, ацтеків, майя. Більше того, у період появи перших єзуїтів цьому племені був властивий канібалізм (декого з перших єзуїтів вони просто з'їли). Однак незважаючи на це, індійці охоче оселялися в єзуїтських поселеннях, не боячись португальців, які періодично здійснювали збройні напади на індійців і перетворювали їх на рабів. Раніше оголені індійці звикали до одягу, прилучалися до релігії, відмовлялися від полігамії на користь однієї дружини, навчалися грамоті, спільно працювали і відпочивали, порівну ділили зароблене, дотримувалися релігійних заповідей. У поселеннях, де мешкало від 2 до 8 тисяч осіб, вставали ранком за ударом дзвону, спільно молилися і снідали. Після цього діти, старші семи років, направлялися до школи, а решта з піснями працювали на колективному полі. Об 11 ранку була годинна перерва на обід, після чого до 5 годин вечора оброблялися сімейні ділянки землі. Колективні співи супроводжували всі роботи. О півночі удар дзвону нагадував чоловікам про необхідність виконання подружнього обов'язку [5, с. 50–51].

Від державних утопій Т. Мора і Т. Кампанелли державну утопію єзуїтів відрізняло одне: вони зуміли її здійснити і підтримували її існування протягом багатьох десятиліть, причому настільки успішно, що цей приклад почав турбувати більшість провідних монархій Європи. Єзуїтам було запропоновано залишити територію Парагваю і закрити там усі свої місії. Вони відповіли відмовою, що призвело до десятирічного військового протистояння з португальськими та іспанськими колоніальними військами.

Реакція західних монархів і Папи Римського на передові для того часу конституційно-правові ідеї, і, звичайно, неслухняність, була гострою: діяльність ордену єзуїтів повсюдно заборонили. Цікаво, що притулок єзуїтам надала російська імператриця Катерина II. У Росії вони перебували і після її смерті (1796 р.), при імператорах Павлі та Олександрі I. Зокрема Олександр I у 1802 р. дозволив відкрити у Санкт-Петербурзі єзуїтську школу, в якій мали навчатися діти аристократів. Однак у 1814 р. відбувається поворот у становищі єзуїтів в Росії. Тоді громадськість почала протестувати проти надмірного впливу цієї школи на свідомість молодих аристократів. У 1815 р. єзуїти були вислані з Санкт-Петербургу, а в 1820 р. – з Росії [20, с. 612]. Однак вплив конституційних ідей єзуїтів часів Республіки Гуарані яскраво прослідковується у проектах утопічних конституцій декабристів, що пов'язано з тривалим перебуванням єзуїтів у вищих колах столиці Російської імперії і можливістю поширення їх гуманістичних правових ідей через вихованців цих шкіл.

Другий етап був пов'язаний із появою у ХХ ст. тоталітарної держави, яка, відкинувши індивідуальну свободу, політичні та економічні права, проголосила соціалістичні цінності, а з ними і широкий спектр соціальних прав і свобод (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я та ін.). Ситуація, яка виникла у світі в ході боротьби двох систем, особливо після Другої світової війни, примусила західні країни закріпити ці права і свободи також на конституційному рівні.

Разом із тим із 60-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі та в інших країнах Східної Європи почала формуватися демократична суспільна думка, виник дисидентський рух, який вимагав реальних особистих і політичних прав, відмови від методів тоталітаризму. Цьому сприяла і боротьба за права людини, яка розпочалася у світі і привела до прийняття Генеральною Асамблеєю ООН міжнародних пактів про громадянські, політичні, культурні, соціально-економічні права людини [7, с. 329]. Рух за свободу і права людини підточив тоталітарні підвалини соціалізму в його марксистсько-ленінській інтерпретації.

На цьому ж етапі до числа незалежних держав приєдналося багато колоніальних країн Азії і Африки, народи яких (окремі з них не уникнули встановлення авторитаризму з властивими йому порушеннями громадянських прав) сприйняли демократичну концепцію прав і свобод людини у всіх галузях суспільного життя.

Третій етап характеризується крахом тоталітарної системи в Радянському Союзі і країнах Східної Європи і відродженням демократичної державності. Права і свободи у їх повному обсязі визнаються вищою цінністю, а їхній захист оголошується обов'язком держави. Із метою захисту прав і свобод у нових демократичних державах створюються конституційні суди і впроваджуються судові гарантії. Майже всі держави визнають міжнародно-правовий захист прав людини, що сприяє уніфікації національних правових інститутів. Під тиском світової суспільної думки із практики багатьох країн поступово зникають апартеїд, расова дискримінація, виборчі цензи, обмеження свободи преси. Каталог прав і свобод розширюється за рахунок включення до нього прав національних меншин, права на інформацію, права на сприятливе та безпечне довкілля та ін.

Разом із тим отримують розвиток нові форми загрози правам і свободам – тероризм, організована злочинність тощо. Наприклад, кількість людей, які загинули у терористичних актах із 1994 по 2004 рік та їх кількість на 1 млн жителів країни відповідно становили: США – 3238 і 11.05 осіб, Росія – 2111 і 14.54 осіб, Індія – 1928 і 1.81 осіб, Ізраїль – 1274 і 219.3 осіб, Колумбія – 1135 і 26.82 осіб, Ірак – 1122 і 44.22 осіб. Річні прибутки від організованої злочинної діяльності складають: 100–300 млрд доларів США від торгівлі наркотиками; 10–12 млрд доларів США від затоплення токсичних та інших небезпечних відходів; більше 10 млрд доларів США від крадіжок автотранспорту; 7 млрд доларів США від переміщення через кордони незаконних мігрантів; близько 1 млрд доларів США від порушень прав на інтелектуальну власність шляхом незаконного копіювання відеофільмів, комп'ютерних програм та інших товарів [21]. Усе це вимагає розширення правоохоронної діяльності держави та її міжнародної координації.

Таким чином, аналіз основних етапів становлення прав і свобод людини дає можливість виділити три хвилі або три їх покоління. Перше покоління прав людини – політичні і громадянські права, проголошені першими буржуазними революціями. Своє вираження вони знайшли у Деклараціях (американській, англійській, французькій), а пізніше були конкретизовані у законодавстві більшості сучасних демократичних держав. Це, в першу чергу, ті права і свободи, які прийнято називати особистими (право на життя, свободу, безпеку, свободу слова, світогляду та віросповідання) та політичні (право вільно обирати й бути обраним, право кожного громадянина на участь у вирішенні державних справ та ін). Вони виражали так звану "негативну свободу" – зобов'язували державу утримуватися від втручання у сферу особистої свободи і створювати належні умови для участі громадян у політичному житті. Друге покоління прав людини сформувалося у процесі боротьби трудящих за поліпшення свого економічного становища у капіталістичному суспільстві та підвищення культурного статусу. Це соціально-економічні права (так звані "позитивна"

тивні права"), які виникли під впливом соціалістичних ідей, рухів і проектів (у тому числі у СРСР та країнах соціалістичної співдружності). До цих прав належать: право на працю і вільний вибір роботи, на соціальне забезпечення, право на освіту, право на участь у культурному житті суспільства та ін. Усі ці права і свободи доповнювали собою попередні права і знайшли відображення у багатьох документах ООН. Третє покоління прав людини почало формуватися після Другої світової війни і отримало назву "колективних прав". Їх пов'язують із глобалізацією багатьох світових проблем, серед яких на перше місце виходять екологічні та інформаційні. До них відносять: право народів на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, соціальний і економічний розвиток, право на інформатизацію, самовизначення, територіальну цілісність та ін. Вони належать як окремій людині, так і кожному народу, людству в цілому.

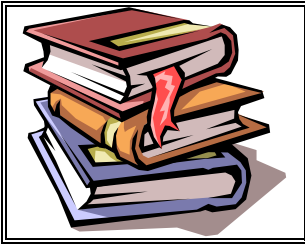
Сьогодні в літературі можна зустріти посилення на права і свободи четвертого покоління, необхідність виділення яких обумовлена можливою небезпекою використання досягнень сучасної науки, перш за все біологічної. До цієї групи прав і свобод належать гарантії ще ненароджених людей, захист людини від шкідливих наслідків генної інженерії та ін.

Наведений розподіл усіх прав і свобод людини й громадянина на декілька поколінь є не абсолютним, а умовним, адже із розвитком людства з'являтимуться все нові і нові їх види. Однак він наглядно демонструє послідовність розвитку цього інституту, свідчить, що прогрес суспільства неможливий, якщо він не вносить принципово нового у становище людини, якщо остання у процесі переходу від однієї суспільно-історичної формації до іншої не отримує додаткових прав і свобод. У цьому проявляється історичний зв'язок часу і перспектива подальшого прогресу людського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України // Відом. Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Конституционное право зарубежных стран : учеб. для вузов / под общ. ред. М. В. Баглая. — М. : Норма, 2005. — 1056 с.
3. Международное право : учеб. для вузов / Г. В. Игнатенко, В. Я. Суворова, О. И. Тиунов. — М. : Высш. шк., 2005. — 399 с.
4. Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації / І. Бородін // Право України. — 2001. — № 12. — С. 32–34.
5. Мишин А. А. Конституционное право зарубежных стран / А. А. Мишин. — М. : Белые альвы, 2000. — 480 с.
6. Крегул Ю. І. Права і свободи людини : навч. посіб. / Ю. І. Крегул, В. В. Ладиченко, В. І. Орленко. — К. : Книга, 2004. — 288 с.
7. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. — Х. : Факт, 2001. — 440 с.

8. *Огородник А.* Механізм забезпечення прав і свобод людини / А. Огородник // *Право України*. — 2006. — № 6. — С. 14–18.
9. *История политических и правовых учений* : учеб. для вузов / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма, 2006. — 944 с.
10. *Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть* : учеб. для вузов / рук. авт. коллектива Б. А. Страшун. — М. : Норма, 2006. — 1104 с.
11. *Орач Є. М.* Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Є. М. Орач. — К. : Атика, 2005. — 560 с.
12. *Марченко М. Н.* История политических и правовых учений : учеб. пособ. / М. Н. Марченко, И. Ф. Мачин. — М. : Велби : Проспект, 2007. — 480 с.
13. *Трофанчук Г. І.* Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. — К. : Магістр, 2005. — 256 с.
14. *Демиденко Г. Г.* Історія вчень про державу і право : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / Г. Г. Демиденко. — Х. : Консум, 2004. — 432 с.
15. *Графский В. Г.* История политических и правовых учений / В. Г. Графский. — М. : Велби : Проспект, 2007. — 608 с.
16. *Орленко В. В.* Історія вчень про державу і право / В. В. Орленко. — К. : Вид. Паливода, 2007. — 204 с.
17. *Дэвис Н.* История Европы / Н. Дэвис. — М. : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2006. — 943 с.
18. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / О. О. Шевченко. — К. : Вентурі, 1995. — 176 с.
19. *Сорокин П. А.* Социология революции / П. А. Сорокин. — М. : Астрель, 2008. — 784 с.
20. *Коняев Н. М.* Подлинная история Дома Романовых / Н. М. Коняев. — М. : Вече, 2007. — 672 с.
21. *Глобальные тенденции развития человечества до 2015 г.* // *Коммерсант*. — 2004. — 13 сент.

ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 37.017-057.87

ПРІОРИТЕТИ ТА ЦІННОСТІ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

СТАТІНОВА Н., к. пед. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук, зав. лабораторії профдіагностики Інституту молоді "Інтелект" КНТЕУ

КУЩЕНКО О., практичний психолог відділу навчально-виховної роботи КНТЕУ

Кожний етап розвитку суспільства вимагає від людини скоординованих дій не лише у певних видах діяльності, а й у взаємовідносинах. Важливе значення при цьому належить внутрішньому стрижню особистості, яким виступає система ціннісних орієнтирів. Цінність – це глибинний вияв потреби, оскільки людина завжди бажає перебувати в комфортному середовищі і водночас прагне, щоб середовище змінювалось, розвивалось у певному напрямі, за певними принципами. Цінності відіграють роль певного стабілізатора, охоронця на шляху пошуку нових парадигм життя [1, с. 440]. Виявлення, пошук цінностей, особливо для молодого покоління, є не простою проблемою. Можна стверджувати, що соціальна валідність особистості залежить від ступеня засвоєння нею духовно-моральних цінностей, що дозволяє більш ефективно формувати її світоглядні настанови.

Проблема формування ціннісних орієнтацій особистості, її духовної компетентності розглядається багатьма сучасними вченими, педагогами, соціологами, зокрема її висвітлювали Л. Романюк, Г. Шевченко, О. Целякова [1–3] та ін. Виявлення та розвиток системи ціннісних орієнтирів, духовного світу сучасної студентської молоді посідає одне з провідних місць у галузі гуманітарних наук, освітньої діяльності: адже без духовності людське життя не може існувати [2, с. 4].

Результати опитувань студентської молоді, здійснені у вищих навчальних закладах України (Східноукраїнському національному університеті ім. Володимира Даля, Луганському державному медичному університеті, Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Національному технічному університеті "Київський політехнічний

інститут", Національному технічному університеті "Харківський політехнічний інститут") [4–6], дозволили виявити спільні риси та відмінності у пріоритетах студентів різних регіонів України, а також констатувати, що для всіх сучасних студентів актуальні проблеми незалежності, лідерства, професіоналізму, впевненості у собі.

Студентство – це майбутня інтелектуальна, культурна еліта суспільства. Тому вивчення змін, які відбуваються у свідомості студентської молоді в сучасних умовах, не втрачають актуальності. Метою статті є виявлення основних духовних цінностей студентської молоді Київського національного торговельно-економічного університету, що дозволить більш ефективно вести навчально-виховний процес.

Лабораторією професійної діагностики Інституту молоді "Інтелект" та відділом навчально-виховної роботи КНТЕУ проводились дослідження у системі моніторингу соціально-психологічних особливостей та духовного світу студентів університету у 2008–2009 та 2009–2010 навчальних роках. Такі дослідження проводитимуться в експериментальних групах і надалі – до закінчення студентами університету.

Для вирішення поставленої мети використано кількісний метод збору інформації – опитування шляхом анкетування. Анкети містили відкриті та закриті запитання. Деякі з них передбачали можливість вибору кількох варіантів відповідей. У 2008–2009 н. р. в опитуванні за вибіркою взяло участь 774 студенти першого курсу, у 2009–2010 н. р. – 691 студент першого та 784 студенти другого курсу всіх факультетів та напрямів підготовки КНТЕУ. Результати подано у відсотках до загальної кількості опитаних.

Одним із основних завдань дослідження було виявлення особливостей розуміння студентами самого поняття "духовність" та його структурних елементів. Порівняльний аналіз результатів опитування свідчить, що розуміння цього поняття у студентів змінюється протягом перших двох років навчання (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей щодо розуміння студентами поняття "духовність", %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Релігійний термін, пов'язаний з вірою в Бога	19.1	21.9	13.6
Інтелектуальне багатство людини: розум, світогляд	7.2	25.3	34.3
Певне світобачення, прагнення до самовдосконалення	43.9	14.8	25.3
Сукупність моральних якостей людини	19.6	63.8	52.5
Віра в добро і справедливість	25.6	4.1	2.7
Гармонія внутрішнього світу людини	54.8	50.1	51.7

Значно зросла кількість студентів, які розуміють "духовність" як "інтелектуальне багатство людини" (з 7.2 до 34.3 %) та "сукупність моральних якостей" (з 19.6 до 52.5 %). Натомість, і це викликає занепокоєння, знижується важливість самовдосконалення для духовного розвитку людини (з 43.9 до 25.3 %) та частка релігійного компоненту духовності, а саме: "віри в добро і справедливість" (з 25.6 до 2.7 %). Однак, як і раніше, студенти вважають, що "духовність" – це насамперед сукупність моральних якостей (1-й курс – 63.8 %, 2-й курс – 52.5 %) та гармонія внутрішнього світу людини (відповідно 50.1 та 51.7 %).

Подібні зміни відбуваються і в розумінні студентами різних структурних елементів духовного світу особистості. Так, першу позицію в 2008–2009 н. р. посіли емоційні компоненти духовності, а саме: віра, надія, любов (38.8 %). У 2009–2010 н. р. пріоритетними стають інтелектуальні (зросли з 23.5 до 41.6 %) та власне духовні (дух, душа) цінності (збільшились з 27.9 до 61.9 %). Потрібно відзначити, що за два роки навчання в університеті студенти почали більше цінувати культуру взаємовідносин (1 курс – 14.4 %, 2 курс – 38.5 %).

Таким чином, поняття "духовність" усвідомлюється студентами університету в трьох семантичних полях: моральність, інтелект, релігійність. Переважна більшість респондентів трактує "духовність" як моральні цінності людини, дещо менша – як інтелектуальні, та зовсім невелика частина респондентів – як релігійні цінності. Було цікаво виявити, як студенти університету оцінюють свій рівень духовної культури. Аналіз отриманих у 2010 р. результатів свідчить, що переважна більшість респондентів оцінили свій духовний рівень як середній (1 курс – 67.9 %, 2-й курс – 65.7 %). Певна частина опитаних студентів визначила, що мають високий рівень духовної культури (відповідно 18.1 та 16.3 %). Невелика кількість респондентів відзначала, що має низький рівень духовності (відповідно 9.1 та 8.1 %). Ці дані майже не відрізняються від отриманих у 2008–2009 н. р. Тобто, як і раніше, студенти критично ставляться до власного рівня духовного розвитку.

Характеристика самооцінки духовного світу студентів може бути суттєво доповнена результатами опитування щодо самооцінки рівня сформованості особистісних цінностей, а саме: національних і громадянських. Респонденти мали можливість оцінити рівень розвитку цих якостей ("характерне") та визначити, які з цих якостей вони хотіли б у себе розвинути ("бажане"). Переважна більшість студентів визнали характерними для себе такі якості: дбайливе ставлення до рідної природи (1-й курс – 72.5, 2-й курс – 77.2 %); повага до національних традицій (відповідно 72.8 % та 74.1 %); гуманістичність (70.8 та 73.7 %); демократичність (67.1 та 73 %); національна гідність (63.5 % та 65.8 %); громадянська відповідальність (53.4 та 64.8 %); патріотизм (56.2 та 59.3 %) (табл. 2).

Розподіл відповідей щодо самооцінки рівня розвитку національних та громадянських цінностей студентів у 2009–2010 н. р., %

Варіанти відповідей	1-й курс		2-й курс	
	характерне	бажане	характерне	бажане
Прихильність до державних інтересів	38.5	61.5	38.0	62.0
Патріотизм	56.2	43.8	59.3	40.7
Громадянська активність	43.0	57.0	65.4	34.6
Громадянська відповідальність	53.4	46.6	64.8	35.2
Демократичність	67.1	37.9	73.0	27.0
Гуманістичність	70.8	29.2	73.7	26.3
Віра в національну ідею	37.9	62.1	34.4	65.6
Національна гідність	63.5	36.5	65.8	34.2
Повага до національних традицій	72.8	27.2	74.1	25.9
Піклування про державну мову	47.3	52.7	52.8	47.2
Дбайливе ставлення до рідної природи	72.5	27.5	77.2	22.8
Терпимість до інших націй	45.3	54.7	49.4	50.6

Крім того, респонденти бажають розвинути такі якості: віра в національну ідею (1-й курс – 62.1 %, 2-й курс – 65.6 %); прихильність державним інтересам (відповідно 61.5 та 62 %); терпимість до інших націй (відповідно 54.7 та 50.6 %). Потрібно зазначити, що на 1-му курсі значно більше студентів бажають розвинути у себе громадянську активність, ніж на 2-му (57 та 34.6 %), і, як наслідок такої програми саморозвитку, значно більше студентів відмічають у себе наявність громадянської активності (відповідно 43 та 65.4 %). Щодо такої цінності, як "піклування про державну мову", то тут думки студентів розділилися навпіл: половина респондентів відзначає, що у них наявна ця характеристика (1-й курс – 47.3, 2-й курс – 52.8 %), а половина – тільки бажають її розвинути (відповідно 52.7 та 47.2 %).

Таким чином, можна зробити висновки про особливості реального та ідеального портрету особистості студента як громадянина та представника української нації. Сучасний студент характеризується гуманізмом, дбайливим ставленням до рідної природи та повагою до національних традицій (наслідок сімейного виховання). При цьому студенти хотіли б стати більш толерантними до інших націй, більш відданими національним і державним інтересам.

Важливим завданням дослідження було виявлення зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на розвиток духовного світу особистості студента. Отримані результати свідчать, що духовному ста-

новленню особистості, на думку опитаних студентів 2-го курсу, найбільше сприяють такі зовнішні фактори: сім'я (93.6 %); система освіти і виховання в школі (82.3 %); суспільні умови (78.4 %); різнопланові культурні осередки (75.1 %), система освіти і виховання в університеті (64.2 %); засоби масової інформації (56.3 %). Щодо факторів, які найбільше сприяють розвитку духовності особистості, протягом навчання в університеті ситуація залишається незмінною. Більше того, думка першокурсників майже повністю збігається. Однак потрібно зазначити, що значна кількість опитаних у 2009–2010 н. р. надають великого значення релігійному вихованню у духовному становленні особистості (1-й курс – 74.6 %, 2-й курс – 74.4 %). Отже, сім'я – головний чинник духовного становлення особистості студента.

Конкретизувати зовнішні фактори впливу на рівень духовності студентів дозволяють результати дослідження, наведені у *табл. 3*.

Таблиця 3

Розподіл відповідей щодо суб'єктів впливу на формування та розвиток духовного світу людини, %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Сама особистість	61.8	66.3	65.1
Батьки та інші родичі	45.0	56.3	54.3
Вчителі та викладачі	10.9	15.3	11.6
Друзі	38.2	21.0	20.2
Важко відповісти	8.5	5.1	7.5

Думка студентів стосовно найважливіших суб'єктів впливу на формування та розвиток духовності залишається майже незмінною протягом навчання в університеті. Вони вважають, що їх духовний розвиток залежить від самої особистості (65.1 %) та від найближчого оточення, зокрема батьків та інших родичів (54.3 %). При цьому стало більше студентів, які визнають суттєвий вплив батьків та інших родичів (1 курс – 45 %, 2 курс – 54.3 %) та значно менше тих, хто визнає вплив друзів (відповідно 38.2 та 20.2 %).

Схожа картина була виявлена під час порівняння відповідей першокурсників двох навчальних років, пріоритети залишаються незмінними: сама особистість (66.3 %) та найближчі родичі (56.3 %). Першокурсники 2009–2010 н. р. значно менше визнають вплив друзів на свій духовний розвиток, ніж першокурсники 2008–2009 н. р. (відповідно 38.2 та 21 %). Отже, у суспільстві все частіше надається перевага сімейним цінностям, а значення такої категорії як "дружба" поступово знижується.

Чи визнається взагалі престижним у студентському середовищі високий рівень духовної культури? На думку респондентів-другокурсників, соціальне становище та престиж людини в українському суспільстві визначають: рівень загальної культури (61.7 %), а також соціальний статус сім'ї (45.6 %), досягнення в освіті та професійній

діяльності (42.9 %), особисті якості (41.1 %) та ін. (табл. 4). Третина опитаних вважає визначальними наявність влади (30.8 %), матеріальний рівень (37.4 %) та службове становище (30.5 %).

Таблиця 4

Розподіл відповідей щодо показників рівня соціального становища та престижу людини в суспільстві, %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.		2009–2010 н. р.	
	1-й курс		2-й курс	
Досягнення в освіті та професійній діяльності	19.1		50.2	
Рівень загальної культури	16.0		57.9	
Соціальний статус сім'ї	27.6		50.7	
Володіння матеріальними цінностями	41.9		65.6	
Службове становище	25.8		36.1	
Особисті якості	17.8		33.0	
Влада	36.2		37.6	

Порівняння результатів дозволило виявити значні відмінності у переліку чинників, що визначають престиж людини, які відбуваються протягом двох років навчання в університеті. На другому курсі у порівнянні з першим студенти стали надавати більшого значення рівню загальної культури (відповідно 16 та 61.7 %), особистим якостям (17.8 та 41.1 %) та освітянським, професійним досягненням (19.1 та 42.9 %).

Першокурсники обох навчальних років головними чинниками, що визначають престиж людини, вважають матеріальне становище (відповідно 65.6 та 41.9 %), соціальний статус сім'ї (50.7 та 27.6 %) та відносно мало уваги приділяють особистим якостям людини (33 та 17.8 %). Однак існують і певні відмінності, зокрема першокурсники 2009–2010 н. р. вважають рівень загальної культури більш значущим (57.9 %) ніж першокурсники 2008–2009 н. р. (16 %).

Таким чином, сам факт підвищення престижу загальної культури людини, її особистих якостей і досягнень може слугувати для студентів стимулом для підвищення власного рівня духовної культури.

До внутрішніх факторів розвитку духовності можна віднести різнобічні характеристики самої особистості, її інтереси, уподобання, захоплення. Зокрема у ході дослідження проаналізовано особливості дозвілля та відпочинку студентів: чим саме вони займаються в позаурочний час, яким видам мистецтва надають перевагу, яку літературу читають, якими вбачають перспективи продовження освіти та самоосвіти, як ставляться до релігії тощо. Крім того, респондентам було запропоновано оцінити свої можливості отримувати ті чи інші культурні блага та послуги і визначитись з причинами незадоволення власних культурних потреб.

Аналіз отриманих результатів дозволив зробити певні попередні висновки щодо внутрішніх факторів духовного розвитку студентської молоді. Студенти КНТЕУ мають багатий внутрішній світ, різноманітні та корисні інтереси, захоплення, уподобання. Вони є віруючими людьми з розвиненими культурними потребами, цікавляться театральним і кіномистецтвом, сучасною музикою, художньою та науково-пізнавальною літературою, займаються самоосвітою. І це все є передумовою подальшого розвитку і вдосконалення особистості кожного студента, у тому числі й духовного. Однак існують і певні проблеми в студентському середовищі (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей щодо актуальних проблем студентської молоді, %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Популяризація сексу, насилля, "романтики" злочинного світу	4.1	52.3	55.1
Поширення ВІЛ-інфекції, СНІДу, венеричних захворювань	–	81.9	80.4
Вживання алкоголю, наркотиків, надмірне паління	9.8	83.6	78.6
Низький рівень медичного обслуговування	6.5	43.1	38.4
Низький рівень політичної свідомості	21.4	36.3	36.7
Відсутність цілісної молодіжної політики	72.4	28.8	28.8
Недостатній рівень середньої освіти	20.2	30.1	26.1
Недостатній рівень викладання у ВНЗ	13.4	24.5	27.7
Недостатній рівень загальної культури	22.5	54.8	59.3
Мала кількість місць культурного проведення дозвілля	35.4	26.8	26.1
Відсутність робочих місць	22.7	52.7	57.8
Соціальна пасивність молоді	46.3	46.5	55.1
Низька заробітна плата	10.1	57.3	60.2
Значна конкуренція	9.0	21.3	27.8
Важкі умови праці	35.4	26.5	38.3
Відсутність доступного житла	36.7	49.8	55.4
Прояви націоналізму	18.1	23.2	27.3
Труднощі працевлаштування	30.7	57.2	55.6
Відсутність духовного виховання	–	39.5	32.4

Першокурсники 2008–2009 н. р. більше, ніж першокурсники 2009–2010 н. р., приділяли уваги таким проблемам, як відсутність цілісної молодіжної політики, важкі умови праці, мала кількість місць проведення дозвілля тощо; значно менше – негативним явищам у

молодіжному середовищі, а саме: проблемам ВІЛ/СНІДу, тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії, популяризації сексу, насилля, "романтики" злочинного світу в засобах масової інформації. Такі дані підтверджують поступовий перехід від пасивно-споглядальної позиції студентів по відношенню до ситуації у суспільстві та байдужого очікування кращих часів до свідомої готовності активно брати участь у перетвореннях у власному та суспільному житті.

Опитування дозволило виявити, що молодь визнає існування проблеми залежності від різноманітних хімічних речовин. Особливо актуальна проблема алкогольної залежності серед молоді. Більше того, вживання алкогольних напоїв стало невід'ємною частиною дозвілля та відпочинку молодих людей, звичним і легкодоступним засобом вирішення багатьох соціально-психологічних потреб у цьому віці: бажання самоствердитись, контролювати себе і навколишню ситуацію, отримати визнання референтної групи однолітків або дорослих людей тощо.

Цікаво було виявити думку студентів стосовно впливу самого процесу навчання на рівень духовності молоді. Переважна більшість респондентів 2-го курсу відзначає суттєвий вплив навчально-виховного процесу в університеті на їх духовний розвиток. Потрібно зазначити, що їх оцінка дуже змінилася у порівнянні з попереднім дослідженням (відповідно 21.2 та 74.6 %), натомість зменшилась кількість тих, хто недооцінює вплив університету на розвиток власної духовності (29.8 та 3.8 %).

Порівняльний аналіз досліджень 2008–2009 і 2009–2010 навчальних років виявив, що стало менше студентів, які вважають, що викладачі так чи інакше впливають на їх духовний розвиток (відповідно 66.5 та 52.5 %), та значно більше тих, хто визнає відсутність такого впливу (33.5 та 47.5 %).

Респондентам було запропоновано серед різноманітних форм роботи в університеті обрати ті, що найбільше стимулюють їх духовний розвиток (*табл. 6*). Результати виявились досить цікавими: думка студентів 2-го курсу суттєво змінилася порівняно з опитуванням на 1-му курсі. Найвищу оцінку респондентів отримали різноманітні форми організаційно-виховної роботи, що розвивають гуманізм, цілеспрямованість, згуртованість студентського колективу, культуру взаємовідносин, а саме: змагання з "Брейн-рингу" (1-й курс – 10.1 %, 2-й курс – 52.7 %) та "Дні донора" (7.8 та 55.2 %). Змінилося ставлення студентів і до деяких форм навчальної роботи. Значно вищу оцінку отримали самостійні (24.5 та 42.5 %) та лабораторні роботи (7.2 та 29.4 %), олімпіади (9.8 та 36.7 %), заліки та іспити (14.2 та 46.6 %), професійна практика (13 та 39.7 %). Серед наукових форм роботи найбільш визнані студентами написання та захист курсових робіт (9.6 та 45.8 %) і наукові конференції (18.6 та 30.8 %).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей щодо різноманітних
форм роботи в університеті, які найбільше стимулюють
духовний розвиток студентів, %**

Варіант відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Лекції	37.2	37.9	44.4
Семінари	45.0	44.2	43.0
Олімпіади	9.8	13.5	36.7
Самостійна робота	24.5	38.1	42.5
Заліки та іспити	14.2	46.6	46.6
Дискусійні клуби	–	35.9	40.5
Професійні тренінги	–	35.1	37.5
Конкурси "Дебют першокурсника"	38.8	38.4	40.1
Змагання з "Брейн-рингу"	10.1	44.3	52.7
Написання та захист курсових робіт	9.6	41.3	45.8
Наукові конференції	18.6	29.1	30.8
Психологічні тренінги	–	29.7	34.9
Професійна практика	13.2	41.7	39.7
Лабораторні роботи	7.2	27.6	29.4
"Дні донора"	7.8	43.5	55.2
Змагання КВН	21.4	29.1	33.1
Дні факультетів	–	48.3	51.2
Традиційні та професійні свята	–	42.3	41.4

Дослідження 2009–2010 н. р. доповнено кількома новими позиціями, які теж сприяють розвитку духовного світу студентства та отримали досить високу оцінку респондентів: Дні факультетів (51.2 %), професійні та традиційні свята (41.4 %), дискусійні клуби (40.5 %) професійні (37.5 %) та психологічні тренінги (34.9 %).

З метою виявлення перспектив духовного розвитку студентів університету досліджено їх життєві плани. Отримані дані дозволяють говорити про те, що за час навчання в університеті значно збільшилась кількість студентів, які прагнуть мати цікаву роботу (з 53 до 69.1 %), побувати за кордоном (з 33.3 до 49.4 %), досягти високого матеріального становища (з 33.3 до 45.4 %), знайти супутника (супутницю) життя (з 25.8 до 45.2 %), досягти визнання, слави (з 18.1 % до 51.9 %), керувати людьми (з 17.3 до 28.3 %), знайти впливових друзів (з 8.8 до 17.6 %).

Порівняння першокурсників 2008–2009 та 2009–2010 н. р. дозволило виявити: вони схожі у тому, що мало хто з них прагне досягти визнання, слави (18.1 та 26.2 %) та керувати людьми (17.3 та 19.4 %); однак серед студентів стало менше тих, хто прагне успішно закінчити університет (76.6 та 64.5 %) та кохати і бути коханим (54.8 та 45.3 %).

За результатами проведених досліджень можна зробити деякі загальні висновки.

По-перше, духовний світ студентів КНТЕУ різноманітний і багатогранний. На сучасному етапі він має певні особливості залежно від індивідуально-психологічних і соціально-економічних умов формування та розвитку особистості.

По-друге, деякі елементи системи духовних цінностей студентів залишаються незмінними протягом перших двох років навчання в університеті. Це стосується насамперед розуміння самого поняття "духовність" і факторів, які впливають на духовний розвиток особистості. Переважна більшість студентів вважає, що "духовність" – це сукупність моральних якостей і гармонія внутрішнього світу людини. До того ж, студенти досі впевнені, що духовний розвиток особистості найбільше залежить від самої особистості та від сімейного виховання.

По-третє, студенти КНТЕУ з користю проводять свій позаурочний час: спілкуються з друзями, читають книжки, працюють за комп'ютером, займаються самоосвітою, дивляться телевізор. Їх захоплює кіно, музика, театр, однак мало цікавить декоративно-прикладне мистецтво. Переважна більшість опитаних читає різноманітну літературу: художню, науково-пізнавальну та історико-політичну. Студенти університету надають перевагу сучасній музиці (клубна, поп-музика, рок, реп).

По-четверте, як громадяни держави та представники української нації студенти університету характеризуються гуманізмом, дбайливим ставленням до рідної природи та повагою до національних традицій. Крім того, вони хотіли б стати більш толерантними по відношенню до інших націй, більш відданими національним і державним інтересам.

По-п'яте, студенти мають реальні можливості отримувати ті чи інші культурні блага та послуги, а саме: здобувати необхідну освіту, відвідувати культурні осередки та ін. Єдине, що може стати на заваді до отримання культурних благ і послуг, – це небажання підвищувати свій культурний рівень. Загалом студенти критично оцінюють власний рівень духовного розвитку і визначають його як середній.

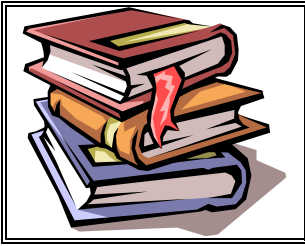
По-шосте, упродовж перших двох років навчання в університеті відбуваються деякі зміни у системі духовних цінностей: студенти починають приділяти більше уваги самоосвіті та вдосконаленню професійних знань, умінь і навичок. Вони більше читають, натомість менше відвідують нічні клуби. Збільшилась кількість студентів, які високо оцінюють вплив навчально-виховного процесу в університеті на свій духовний розвиток, а також тих, хто надає перевагу здоровому способу життя.

Таким чином, картина духовного світу студентської молоді змінюється протягом навчання у вищому навчальному закладі. Є позитивні зміни, є й негативні. Отже, необхідно управляти процесом розвитку духовності студентів з урахуванням їх вікових і соціально-психологічних особливостей.

Оптимізація процесу духовного розвитку студентської молоді передбачає безперервне збагачення внутрішнього світу особистості. При цьому слід звернути особливу увагу на формування та розвиток: згуртованості студентського колективу, а також взаєморозуміння студентів і викладачів; культурних потреб студентів, особливо інтересу до народного фольклору та декоративно-прикладного мистецтва; національної та громадянської спрямованості особистості студента; потреби кожного студента у постійному самовдосконаленні; позитивної мотивації у студентів на здоровий спосіб життя, бажання займатися спортом, туризмом, громадською діяльністю в університеті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Романюк Л. В.* Дослідження цінностей в моніторингу якості вищої освіти: засоби, технології та перспективи / Л. В. Романюк // Вища освіта України. — 2009. — Дод. 4, т. IV (16). — С. 440–445.
2. *Шевченко Г. П.* Духовність і цінність життя / Г. П. Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр. — 2004. — Вип. 5. — С. 3–15.
3. *Целякова О. М.* Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві / О. М. Целякова // Гуманітар. вісн. ЗДІА. — 2009. — № 38. — С. 222–232.
4. *Виявлення духовно-моральних орієнтирів та ціннісних пріоритетів сучасного студентства* / О. Марусенко, Н. Письменна, О. Брежнева, Т. Шклярова // Вісн. Львів. ун-ту. — 2006. — Вип. 21, ч. 1. — С. 250–258.
5. *Мельниченко А. А.* Ціннісні виміри духовної культури студентів технічного ВНЗ у трансформаційному суспільстві / А. А. Мельниченко, І. В. Поголенко // Український соціум. — 2005. — № 1 (6). — С. 31–43.
6. *Підбуцька Н.* Цінності сучасної молоді та їхній вплив на успішність навчально-виховного процесу у ВНЗ / Н. Підбуцька // Вісн. Львів. ун-ту. — 2009. — № 25. — С. 191–196.

ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 37.017-057.87

ПРІОРИТЕТИ ТА ЦІННОСТІ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

СТАТІНОВА Н., к. пед. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук, зав. лабораторії профдіагностики Інституту молоді "Інтелект" КНТЕУ

КУЩЕНКО О., практичний психолог відділу навчально-виховної роботи КНТЕУ

Кожний етап розвитку суспільства вимагає від людини скоординованих дій не лише у певних видах діяльності, а й у взаємовідносинах. Важливе значення при цьому належить внутрішньому стрижню особистості, яким виступає система ціннісних орієнтирів. Цінність – це глибинний вияв потреби, оскільки людина завжди бажає перебувати в комфортному середовищі і водночас прагне, щоб середовище змінювалось, розвивалось у певному напрямі, за певними принципами. Цінності відіграють роль певного стабілізатора, охоронця на шляху пошуку нових парадигм життя [1, с. 440]. Виявлення, пошук цінностей, особливо для молодого покоління, є не простою проблемою. Можна стверджувати, що соціальна валідність особистості залежить від ступеня засвоєння нею духовно-моральних цінностей, що дозволяє більш ефективно формувати її світоглядні настанови.

Проблема формування ціннісних орієнтацій особистості, її духовної компетентності розглядається багатьма сучасними вченими, педагогами, соціологами, зокрема її висвітлювали Л. Романюк, Г. Шевченко, О. Целякова [1–3] та ін. Виявлення та розвиток системи ціннісних орієнтирів, духовного світу сучасної студентської молоді посідає одне з провідних місць у галузі гуманітарних наук, освітньої діяльності: адже без духовності людське життя не може існувати [2, с. 4].

Результати опитувань студентської молоді, здійснені у вищих навчальних закладах України (Східноукраїнському національному університеті ім. Володимира Даля, Луганському державному медичному університеті, Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Національному технічному університеті "Київський політехнічний

інститут", Національному технічному університеті "Харківський політехнічний інститут") [4–6], дозволили виявити спільні риси та відмінності у пріоритетах студентів різних регіонів України, а також констатувати, що для всіх сучасних студентів актуальні проблеми незалежності, лідерства, професіоналізму, впевненості у собі.

Студентство – це майбутня інтелектуальна, культурна еліта суспільства. Тому вивчення змін, які відбуваються у свідомості студентської молоді в сучасних умовах, не втрачають актуальності. Метою статті є виявлення основних духовних цінностей студентської молоді Київського національного торговельно-економічного університету, що дозволить більш ефективно вести навчально-виховний процес.

Лабораторією професійної діагностики Інституту молоді "Інтелект" та відділом навчально-виховної роботи КНТЕУ проводились дослідження у системі моніторингу соціально-психологічних особливостей та духовного світу студентів університету у 2008–2009 та 2009–2010 навчальних роках. Такі дослідження проводитимуться в експериментальних групах і надалі – до закінчення студентами університету.

Для вирішення поставленої мети використано кількісний метод збору інформації – опитування шляхом анкетування. Анкети містили відкриті та закриті запитання. Деякі з них передбачали можливість вибору кількох варіантів відповідей. У 2008–2009 н. р. в опитуванні за вибіркою взяло участь 774 студенти першого курсу, у 2009–2010 н. р. – 691 студент першого та 784 студенти другого курсу всіх факультетів та напрямів підготовки КНТЕУ. Результати подано у відсотках до загальної кількості опитаних.

Одним із основних завдань дослідження було виявлення особливостей розуміння студентами самого поняття "духовність" та його структурних елементів. Порівняльний аналіз результатів опитування свідчить, що розуміння цього поняття у студентів змінюється протягом перших двох років навчання (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей щодо розуміння студентами поняття "духовність", %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Релігійний термін, пов'язаний з вірою в Бога	19.1	21.9	13.6
Інтелектуальне багатство людини: розум, світогляд	7.2	25.3	34.3
Певне світобачення, прагнення до самовдосконалення	43.9	14.8	25.3
Сукупність моральних якостей людини	19.6	63.8	52.5
Віра в добро і справедливість	25.6	4.1	2.7
Гармонія внутрішнього світу людини	54.8	50.1	51.7

Значно зросла кількість студентів, які розуміють "духовність" як "інтелектуальне багатство людини" (з 7.2 до 34.3 %) та "сукупність моральних якостей" (з 19.6 до 52.5 %). Натомість, і це викликає занепокоєння, знижується важливість самовдосконалення для духовного розвитку людини (з 43.9 до 25.3 %) та частка релігійного компоненту духовності, а саме: "віри в добро і справедливість" (з 25.6 до 2.7 %). Однак, як і раніше, студенти вважають, що "духовність" – це насамперед сукупність моральних якостей (1-й курс – 63.8 %, 2-й курс – 52.5 %) та гармонія внутрішнього світу людини (відповідно 50.1 та 51.7 %).

Подібні зміни відбуваються і в розумінні студентами різних структурних елементів духовного світу особистості. Так, першу позицію в 2008–2009 н. р. посіли емоційні компоненти духовності, а саме: віра, надія, любов (38.8 %). У 2009–2010 н. р. пріоритетними стають інтелектуальні (зросли з 23.5 до 41.6 %) та власне духовні (дух, душа) цінності (збільшились з 27.9 до 61.9 %). Потрібно відзначити, що за два роки навчання в університеті студенти почали більше цінувати культуру взаємовідносин (1 курс – 14.4 %, 2 курс – 38.5 %).

Таким чином, поняття "духовність" усвідомлюється студентами університету в трьох семантичних полях: моральність, інтелект, релігійність. Переважна більшість респондентів трактує "духовність" як моральні цінності людини, дещо менша – як інтелектуальні, та зовсім невелика частина респондентів – як релігійні цінності. Було цікаво виявити, як студенти університету оцінюють свій рівень духовної культури. Аналіз отриманих у 2010 р. результатів свідчить, що переважна більшість респондентів оцінили свій духовний рівень як середній (1 курс – 67.9 %, 2-й курс – 65.7 %). Певна частина опитаних студентів визначила, що мають високий рівень духовної культури (відповідно 18.1 та 16.3 %). Невелика кількість респондентів відзначала, що має низький рівень духовності (відповідно 9.1 та 8.1 %). Ці дані майже не відрізняються від отриманих у 2008–2009 н. р. Тобто, як і раніше, студенти критично ставляться до власного рівня духовного розвитку.

Характеристика самооцінки духовного світу студентів може бути суттєво доповнена результатами опитування щодо самооцінки рівня сформованості особистісних цінностей, а саме: національних і громадянських. Респонденти мали можливість оцінити рівень розвитку цих якостей ("характерне") та визначити, які з цих якостей вони хотіли б у себе розвинути ("бажане"). Переважна більшість студентів визнали характерними для себе такі якості: дбайливе ставлення до рідної природи (1-й курс – 72.5, 2-й курс – 77.2 %); повага до національних традицій (відповідно 72.8 % та 74.1 %); гуманістичність (70.8 та 73.7 %); демократичність (67.1 та 73 %); національна гідність (63.5 % та 65.8 %); громадянська відповідальність (53.4 та 64.8 %); патріотизм (56.2 та 59.3 %) (табл. 2).

Розподіл відповідей щодо самооцінки рівня розвитку національних та громадянських цінностей студентів у 2009–2010 н. р., %

Варіанти відповідей	1-й курс		2-й курс	
	характерне	бажане	характерне	бажане
Прихильність до державних інтересів	38.5	61.5	38.0	62.0
Патріотизм	56.2	43.8	59.3	40.7
Громадянська активність	43.0	57.0	65.4	34.6
Громадянська відповідальність	53.4	46.6	64.8	35.2
Демократичність	67.1	37.9	73.0	27.0
Гуманістичність	70.8	29.2	73.7	26.3
Віра в національну ідею	37.9	62.1	34.4	65.6
Національна гідність	63.5	36.5	65.8	34.2
Повага до національних традицій	72.8	27.2	74.1	25.9
Піклування про державну мову	47.3	52.7	52.8	47.2
Дбайливе ставлення до рідної природи	72.5	27.5	77.2	22.8
Терпимість до інших націй	45.3	54.7	49.4	50.6

Крім того, респонденти бажають розвинути такі якості: віра в національну ідею (1-й курс – 62.1 %, 2-й курс – 65.6 %); прихильність державним інтересам (відповідно 61.5 та 62 %); терпимість до інших націй (відповідно 54.7 та 50.6 %). Потрібно зазначити, що на 1-му курсі значно більше студентів бажають розвинути у себе громадянську активність, ніж на 2-му (57 та 34.6 %), і, як наслідок такої програми саморозвитку, значно більше студентів відмічають у себе наявність громадянської активності (відповідно 43 та 65.4 %). Щодо такої цінності, як "піклування про державну мову", то тут думки студентів розділилися навпіл: половина респондентів відзначає, що у них наявна ця характеристика (1-й курс – 47.3, 2-й курс – 52.8 %), а половина – тільки бажають її розвинути (відповідно 52.7 та 47.2 %).

Таким чином, можна зробити висновки про особливості реального та ідеального портрету особистості студента як громадянина та представника української нації. Сучасний студент характеризується гуманізмом, дбайливим ставленням до рідної природи та повагою до національних традицій (наслідок сімейного виховання). При цьому студенти хотіли б стати більш толерантними до інших націй, більш відданими національним і державним інтересам.

Важливим завданням дослідження було виявлення зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на розвиток духовного світу особистості студента. Отримані результати свідчать, що духовному ста-

новленню особистості, на думку опитаних студентів 2-го курсу, найбільше сприяють такі зовнішні фактори: сім'я (93.6 %); система освіти і виховання в школі (82.3 %); суспільні умови (78.4 %); різнопланові культурні осередки (75.1 %), система освіти і виховання в університеті (64.2 %); засоби масової інформації (56.3 %). Щодо факторів, які найбільше сприяють розвитку духовності особистості, протягом навчання в університеті ситуація залишається незмінною. Більше того, думка першокурсників майже повністю збігається. Однак потрібно зазначити, що значна кількість опитаних у 2009–2010 н. р. надають великого значення релігійному вихованню у духовному становленні особистості (1-й курс – 74.6 %, 2-й курс – 74.4 %). Отже, сім'я – головний чинник духовного становлення особистості студента.

Конкретизувати зовнішні фактори впливу на рівень духовності студентів дозволяють результати дослідження, наведені у *табл. 3*.

Таблиця 3

Розподіл відповідей щодо суб'єктів впливу на формування та розвиток духовного світу людини, %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Сама особистість	61.8	66.3	65.1
Батьки та інші родичі	45.0	56.3	54.3
Вчителі та викладачі	10.9	15.3	11.6
Друзі	38.2	21.0	20.2
Важко відповісти	8.5	5.1	7.5

Думка студентів стосовно найважливіших суб'єктів впливу на формування та розвиток духовності залишається майже незмінною протягом навчання в університеті. Вони вважають, що їх духовний розвиток залежить від самої особистості (65.1 %) та від найближчого оточення, зокрема батьків та інших родичів (54.3 %). При цьому стало більше студентів, які визнають суттєвий вплив батьків та інших родичів (1 курс – 45 %, 2 курс – 54.3 %) та значно менше тих, хто визнає вплив друзів (відповідно 38.2 та 20.2 %).

Схожа картина була виявлена під час порівняння відповідей першокурсників двох навчальних років, пріоритети залишаються незмінними: сама особистість (66.3 %) та найближчі родичі (56.3 %). Першокурсники 2009–2010 н. р. значно менше визнають вплив друзів на свій духовний розвиток, ніж першокурсники 2008–2009 н. р. (відповідно 38.2 та 21 %). Отже, у суспільстві все частіше надається перевага сімейним цінностям, а значення такої категорії як "дружба" поступово знижується.

Чи визнається взагалі престижним у студентському середовищі високий рівень духовної культури? На думку респондентів-другокурсників, соціальне становище та престиж людини в українському суспільстві визначають: рівень загальної культури (61.7 %), а також соціальний статус сім'ї (45.6 %), досягнення в освіті та професійній

діяльності (42.9 %), особисті якості (41.1 %) та ін. (табл. 4). Третина опитаних вважає визначальними наявність влади (30.8 %), матеріальний рівень (37.4 %) та службове становище (30.5 %).

Таблиця 4

Розподіл відповідей щодо показників рівня соціального становища та престижу людини в суспільстві, %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Досягнення в освіті та професійній діяльності	19.1	50.2	42.9
Рівень загальної культури	16.0	57.9	61.7
Соціальний статус сім'ї	27.6	50.7	45.6
Володіння матеріальними цінностями	41.9	65.6	37.4
Службове становище	25.8	36.1	30.5
Особисті якості	17.8	33.0	41.1
Влада	36.2	37.6	30.8

Порівняння результатів дозволило виявити значні відмінності у переліку чинників, що визначають престиж людини, які відбуваються протягом двох років навчання в університеті. На другому курсі у порівнянні з першим студенти стали надавати більшого значення рівню загальної культури (відповідно 16 та 61.7 %), особистим якостям (17.8 та 41.1 %) та освітянським, професійним досягненням (19.1 та 42.9 %).

Першокурсники обох навчальних років головними чинниками, що визначають престиж людини, вважають матеріальне становище (відповідно 65.6 та 41.9 %), соціальний статус сім'ї (50.7 та 27.6 %) та відносно мало уваги приділяють особистим якостям людини (33 та 17.8 %). Однак існують і певні відмінності, зокрема першокурсники 2009–2010 н. р. вважають рівень загальної культури більш значущим (57.9 %) ніж першокурсники 2008–2009 н. р. (16 %).

Таким чином, сам факт підвищення престижу загальної культури людини, її особистих якостей і досягнень може слугувати для студентів стимулом для підвищення власного рівня духовної культури.

До внутрішніх факторів розвитку духовності можна віднести різнобічні характеристики самої особистості, її інтереси, уподобання, захоплення. Зокрема у ході дослідження проаналізовано особливості дозвілля та відпочинку студентів: чим саме вони займаються в позаурочний час, яким видам мистецтва надають перевагу, яку літературу читають, якими вбачають перспективи продовження освіти та самоосвіти, як ставляться до релігії тощо. Крім того, респондентам було запропоновано оцінити свої можливості отримувати ті чи інші культурні блага та послуги і визначитись з причинами незадоволення власних культурних потреб.

Аналіз отриманих результатів дозволив зробити певні попередні висновки щодо внутрішніх факторів духовного розвитку студентської молоді. Студенти КНТЕУ мають багатий внутрішній світ, різноманітні та корисні інтереси, захоплення, уподобання. Вони є віруючими людьми з розвиненими культурними потребами, цікавляться театральним і кіномистецтвом, сучасною музикою, художньою та науково-пізнавальною літературою, займаються самоосвітою. І це все є передумовою подальшого розвитку і вдосконалення особистості кожного студента, у тому числі й духовного. Однак існують і певні проблеми в студентському середовищі (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей щодо актуальних проблем студентської молоді, %

Варіанти відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Популяризація сексу, насилля, "романтики" злочинного світу	4.1	52.3	55.1
Поширення ВІЛ-інфекції, СНІДу, венеричних захворювань	–	81.9	80.4
Вживання алкоголю, наркотиків, надмірне паління	9.8	83.6	78.6
Низький рівень медичного обслуговування	6.5	43.1	38.4
Низький рівень політичної свідомості	21.4	36.3	36.7
Відсутність цілісної молодіжної політики	72.4	28.8	28.8
Недостатній рівень середньої освіти	20.2	30.1	26.1
Недостатній рівень викладання у ВНЗ	13.4	24.5	27.7
Недостатній рівень загальної культури	22.5	54.8	59.3
Мала кількість місць культурного проведення дозвілля	35.4	26.8	26.1
Відсутність робочих місць	22.7	52.7	57.8
Соціальна пасивність молоді	46.3	46.5	55.1
Низька заробітна плата	10.1	57.3	60.2
Значна конкуренція	9.0	21.3	27.8
Важкі умови праці	35.4	26.5	38.3
Відсутність доступного житла	36.7	49.8	55.4
Прояви націоналізму	18.1	23.2	27.3
Труднощі працевлаштування	30.7	57.2	55.6
Відсутність духовного виховання	–	39.5	32.4

Першокурсники 2008–2009 н. р. більше, ніж першокурсники 2009–2010 н. р., приділяли уваги таким проблемам, як відсутність цілісної молодіжної політики, важкі умови праці, мала кількість місць проведення дозвілля тощо; значно менше – негативним явищам у

молодіжному середовищі, а саме: проблемам ВІЛ/СНІДу, тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії, популяризації сексу, насилля, "романтики" злочинного світу в засобах масової інформації. Такі дані підтверджують поступовий перехід від пасивно-споглядальної позиції студентів по відношенню до ситуації у суспільстві та байдужого очікування кращих часів до свідомої готовності активно брати участь у перетвореннях у власному та суспільному житті.

Опитування дозволило виявити, що молодь визнає існування проблеми залежності від різноманітних хімічних речовин. Особливо актуальна проблема алкогольної залежності серед молоді. Більше того, вживання алкогольних напоїв стало невід'ємною частиною дозвілля та відпочинку молодих людей, звичним і легкодоступним засобом вирішення багатьох соціально-психологічних потреб у цьому віці: бажання самоствердитись, контролювати себе і навколишню ситуацію, отримати визнання референтної групи однолітків або дорослих людей тощо.

Цікаво було виявити думку студентів стосовно впливу самого процесу навчання на рівень духовності молоді. Переважна більшість респондентів 2-го курсу відзначає суттєвий вплив навчально-виховного процесу в університеті на їх духовний розвиток. Потрібно зазначити, що їх оцінка дуже змінилася у порівнянні з попереднім дослідженням (відповідно 21.2 та 74.6%), натомість зменшилась кількість тих, хто недооцінює вплив університету на розвиток власної духовності (29.8 та 3.8%).

Порівняльний аналіз досліджень 2008–2009 і 2009–2010 навчальних років виявив, що стало менше студентів, які вважають, що викладачі так чи інакше впливають на їх духовний розвиток (відповідно 66.5 та 52.5%), та значно більше тих, хто визнає відсутність такого впливу (33.5 та 47.5%).

Респондентам було запропоновано серед різноманітних форм роботи в університеті обрати ті, що найбільше стимулюють їх духовний розвиток (*табл. 6*). Результати виявились досить цікавими: думка студентів 2-го курсу суттєво змінилася порівняно з опитуванням на 1-му курсі. Найвищу оцінку респондентів отримали різноманітні форми організаційно-виховної роботи, що розвивають гуманізм, цілеспрямованість, згуртованість студентського колективу, культуру взаємовідносин, а саме: змагання з "Брейн-рингу" (1-й курс – 10.1%, 2-й курс – 52.7%) та "Дні донора" (7.8 та 55.2%). Змінилося ставлення студентів і до деяких форм навчальної роботи. Значно вищу оцінку отримали самостійні (24.5 та 42.5%) та лабораторні роботи (7.2 та 29.4%), олімпіади (9.8 та 36.7%), заліки та іспити (14.2 та 46.6%), професійна практика (13 та 39.7%). Серед наукових форм роботи найбільш визнані студентами написання та захист курсових робіт (9.6 та 45.8%) і наукові конференції (18.6 та 30.8%).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей щодо різноманітних
форм роботи в університеті, які найбільше стимулюють
духовний розвиток студентів, %**

Варіант відповідей	2008–2009 н. р.	2009–2010 н. р.	
	1-й курс	1-й курс	2-й курс
Лекції	37.2	37.9	44.4
Семінари	45.0	44.2	43.0
Олімпіади	9.8	13.5	36.7
Самостійна робота	24.5	38.1	42.5
Заліки та іспити	14.2	46.6	46.6
Дискусійні клуби	–	35.9	40.5
Професійні тренінги	–	35.1	37.5
Конкурси "Дебют першокурсника"	38.8	38.4	40.1
Змагання з "Брейн-рингу"	10.1	44.3	52.7
Написання та захист курсових робіт	9.6	41.3	45.8
Наукові конференції	18.6	29.1	30.8
Психологічні тренінги	–	29.7	34.9
Професійна практика	13.2	41.7	39.7
Лабораторні роботи	7.2	27.6	29.4
"Дні донора"	7.8	43.5	55.2
Змагання КВН	21.4	29.1	33.1
Дні факультетів	–	48.3	51.2
Традиційні та професійні свята	–	42.3	41.4

Дослідження 2009–2010 н. р. доповнено кількома новими позиціями, які теж сприяють розвитку духовного світу студентства та отримали досить високу оцінку респондентів: Дні факультетів (51.2 %), професійні та традиційні свята (41.4 %), дискусійні клуби (40.5 %) професійні (37.5 %) та психологічні тренінги (34.9 %).

З метою виявлення перспектив духовного розвитку студентів університету досліджено їх життєві плани. Отримані дані дозволяють говорити про те, що за час навчання в університеті значно збільшилась кількість студентів, які прагнуть мати цікаву роботу (з 53 до 69.1 %), побувати за кордоном (з 33.3 до 49.4 %), досягти високого матеріального становища (з 33.3 до 45.4 %), знайти супутника (супутницю) життя (з 25.8 до 45.2 %), досягти визнання, слави (з 18.1 % до 51.9 %), керувати людьми (з 17.3 до 28.3 %), знайти впливових друзів (з 8.8 до 17.6 %).

Порівняння першокурсників 2008–2009 та 2009–2010 н. р. дозволило виявити: вони схожі у тому, що мало хто з них прагне досягти визнання, слави (18.1 та 26.2 %) та керувати людьми (17.3 та 19.4 %); однак серед студентів стало менше тих, хто прагне успішно закінчити університет (76.6 та 64.5 %) та кохати і бути коханим (54.8 та 45.3 %).

За результатами проведених досліджень можна зробити деякі загальні висновки.

По-перше, духовний світ студентів КНТЕУ різноманітний і багатогранний. На сучасному етапі він має певні особливості залежно від індивідуально-психологічних і соціально-економічних умов формування та розвитку особистості.

По-друге, деякі елементи системи духовних цінностей студентів залишаються незмінними протягом перших двох років навчання в університеті. Це стосується насамперед розуміння самого поняття "духовність" і факторів, які впливають на духовний розвиток особистості. Переважна більшість студентів вважає, що "духовність" – це сукупність моральних якостей і гармонія внутрішнього світу людини. До того ж, студенти досі впевнені, що духовний розвиток особистості найбільше залежить від самої особистості та від сімейного виховання.

По-третє, студенти КНТЕУ з користю проводять свій позаурочний час: спілкуються з друзями, читають книжки, працюють за комп'ютером, займаються самоосвітою, дивляться телевізор. Їх захоплює кіно, музика, театр, однак мало цікавить декоративно-прикладне мистецтво. Переважна більшість опитаних читає різноманітну літературу: художню, науково-пізнавальну та історико-політичну. Студенти університету надають перевагу сучасній музиці (клубна, поп-музика, рок, реп).

По-четверте, як громадяни держави та представники української нації студенти університету характеризуються гуманізмом, дбайливим ставленням до рідної природи та повагою до національних традицій. Крім того, вони хотіли б стати більш толерантними по відношенню до інших націй, більш відданими національним і державним інтересам.

По-п'яте, студенти мають реальні можливості отримувати ті чи інші культурні блага та послуги, а саме: здобувати необхідну освіту, відвідувати культурні осередки та ін. Єдине, що може стати на заваді до отримання культурних благ і послуг, – це небажання підвищувати свій культурний рівень. Загалом студенти критично оцінюють власний рівень духовного розвитку і визначають його як середній.

По-шосте, упродовж перших двох років навчання в університеті відбуваються деякі зміни у системі духовних цінностей: студенти починають приділяти більше уваги самоосвіті та вдосконаленню професійних знань, умінь і навичок. Вони більше читають, натомість менше відвідують нічні клуби. Збільшилась кількість студентів, які високо оцінюють вплив навчально-виховного процесу в університеті на свій духовний розвиток, а також тих, хто надає перевагу здоровому способу життя.

Таким чином, картина духовного світу студентської молоді змінюється протягом навчання у вищому навчальному закладі. Є позитивні зміни, є й негативні. Отже, необхідно управляти процесом розвитку духовності студентів з урахуванням їх вікових і соціально-психологічних особливостей.

Оптимізація процесу духовного розвитку студентської молоді передбачає безперервне збагачення внутрішнього світу особистості. При цьому слід звернути особливу увагу на формування та розвиток: згуртованості студентського колективу, а також взаєморозуміння студентів і викладачів; культурних потреб студентів, особливо інтересу до народного фольклору та декоративно-прикладного мистецтва; національної та громадянської спрямованості особистості студента; потреби кожного студента у постійному самовдосконаленні; позитивної мотивації у студентів на здоровий спосіб життя, бажання займатися спортом, туризмом, громадською діяльністю в університеті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Романюк Л. В.* Дослідження цінностей в моніторингу якості вищої освіти: засоби, технології та перспективи / Л. В. Романюк // Вища освіта України. — 2009. — Дод. 4, т. IV (16). — С. 440–445.
2. *Шевченко Г. П.* Духовність і цінність життя / Г. П. Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр. — 2004. — Вип. 5. — С. 3–15.
3. *Целякова О. М.* Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві / О. М. Целякова // Гуманітар. вісн. ЗДІА. — 2009. — № 38. — С. 222–232.
4. *Виявлення духовно-моральних орієнтирів та ціннісних пріоритетів сучасного студентства* / О. Марусенко, Н. Письменна, О. Брежнева, Т. Шклярова // Вісн. Львів. ун-ту. — 2006. — Вип. 21. ч. 1. — С. 250–258.
5. *Мельниченко А. А.* Ціннісні виміри духовної культури студентів технічного ВНЗ у трансформаційному суспільстві / А. А. Мельниченко, І. В. Поголенко // Український соціум. — 2005. — № 1 (6). — С. 31–43.
6. *Підбуцька Н.* Цінності сучасної молоді та їхній вплив на успішність навчально-виховного процесу у ВНЗ / Н. Підбуцька // Вісн. Львів. ун-ту. — 2009. — № 25. — С. 191–196.

ності приватної власності, загрозу її політично вмотивованого перерозподілу. Процес приватизації в Україні перетворив питання соціальної легітимації приватної власності на предмет уваги соціології. Отже, необхідне розроблення соціологічної концепції соціальної легітимації приватної власності як одного з процесів, що забезпечують соціальну інтеграцію сучасного українського суспільства, та емпірична апробація цієї концепції.

Серед зарубіжних дослідників, які розглядають цю тематику, слід відзначити таких вчених, як Дж. Гелбрейт, Р. Коуз, О. Вільямсон, Д. Норт, Р. Познер та ін. У роботах науковців висвітлено трансформацію форм приватної власності в умовах становлення інформаційного суспільства. Окремим аспектам становлення інституту приватної власності присвячені також роботи В. Афанасьєва, А. Гаврилова, Л. Гребнева, А. Єремїна, С. Казанцева, Ю. Кочевріна, С. Мокичева, Р. Лузіна, К. Павлова, А. Радигїна, Е. Слепенкова, Ю. Степанова та ін.

У цілому рівень теоретичної розробки проблеми формування і розвитку приватної власності в умовах перехідних суспільств відповідає лише початковому етапу досліджень і не відображає існуючі потреби.

Метою статті є аналіз процесу інституціоналізації приватної власності в сучасному українському суспільстві і розгляд його суперечливих соціальних наслідків.

Приватизацію зазвичай розуміють як процес передавання державних і комунальних підприємств та землі у приватну власність. Однак поняття "приватизація" більш широке. Упродовж усієї історії американського капіталізму приватизація трактувалася переважно як процес продажу державних підприємств у приватні руки, однак після приходу до влади президента Р. Рейгана під приватизацією стали розуміти разом з денационалізацією ширший комплекс заходів щодо посилення позицій приватного сектору в економіці: до неї стали відносити не тільки продаж державних підприємств, а й впровадження інших ринкових механізмів, наприклад, укладання контрактів між державними установами та приватними фірмами – виконавцями замовлень, використання державних ваучерів для комерціалізації бюджетних організацій тощо [1, с. 45]. Загалом приватизація розглядається як процес появи та збільшення частки приватного сектору в структурі власності, виробництва товарів і послуг, сфери зайнятості. У вітчизняних наукових публікаціях не бракує тверджень, що приватизація в Україні та інших пострадянських країнах охоплювала всі аналогічні процеси чи навіть вийшла далеко за їхні рамки. Незважаючи на діаметрально протилежні методологічні та ідеологічні позиції, багато дослідників оцінюють приватизацію як соціальну революцію, що кардинально змінила соціальний устрій українського суспільства.

Зрозуміло, що реалізація такого масштабного завдання, як перехід українського суспільства з однієї системи економічних координат до протилежної, являє собою довготривалий процес, який має пройти декілька етапів. Протягом першого (1991–1992 рр.) були створені Фонд державного майна України, законодавчо-нормативна база, реалізовані перші приватизаційні проекти. На другому етапі (1992–1994 рр.) приватизаційні цінні папери (майнові сертифікати) існували у вигляді депозитних рахунків, а провідне місце посіла оренда державних підприємств із подальшим викупом. Третій етап, який проходив із 1995 по 1998 рік, позначився проведенням приватизації із залученням широких верств населення. У результаті масштабної сертифікаційної (ваучерної) приватизації мільйони громадян України, всупереч очікуванням, не стали реальними власниками. Більшість акціонерів були власниками лише номінально, оскільки, беручи участь у сертифікаційному аукціоні й одержуючи виписку з протоколу про його результати, вони надалі навіть не оформили право власності на акції. Крім того, не було реалізоване інше завдання – відособлення бізнесу від влади. Бізнес власність залишалися переважно залежними від діючої влади, окремих посадовців. Симптомами цього став високий рівень корупції, переплетення інтересів представників владних і бізнес структур.

Із 2000 р. почався четвертий етап (переважно індивідуальної грошової) приватизації. Він вимагав удосконалення та розширення законодавчої бази. Це питання значною мірою вирішене в Державній програмі приватизації на 2000–2002 рр., яка була прийнята Верховною радою України 18 травня 2000 р.

"Нова хвиля" приватизації характеризується концентрацією підвищених ризиків для соціальної сфери і добробуту народу. Поглиблення приватизаційних процесів у сфері соціально значущих для населення послуг (медицина, пошта, освіта, комунальна сфера) приводить до подальшої майнової диференціації в суспільстві, під загрозу ставиться розвиток суспільства. Сучасний етап приватизації проходить під гаслом підвищення конкурентоспроможності української економіки. Однак на практиці це означає, що держава прискорено знімає з себе соціальні зобов'язання. Це призводить до зростання бідності, виникнення диких форм експлуатації найманих працівників, руйнування регламентованого сектору трудових відносин, поширення використання дитячої праці тощо.

За роки приватизації соціально-класова структура суспільства перетворилася: дійсно, з'явився клас власників – незначна меншина, що складається не тільки з ініціативних власників, зацікавлених у підвищенні продуктивності і конкурентоспроможності українських підприємств. Сподівання ж на формування і суттєве зміцнення прошарку середнього класу, який виступав би гарантом економічної і політичної стабільності, так і не справдилося.

Головний підсумок приватизації – це безпрецедентне зростання нерівності в розподілі результатів економічної діяльності. Майнове розшарування в Україні – одне з найбільших у Європі. Україна стала рекордсменом із нерівності на пострадянському просторі. За оцінками Світового банку, в 2005 р. доходи 10 % найбільш забезпечених верств населення України перевищували доходи 10 % найменш забезпечених верств більше ніж у 47 разів. За даними моніторингу бідності 2008 р., 28.2 % населення України належать до категорії бідних, а 15 % – до жебраків. Причому бідність продовжує поширюватися саме серед тих, хто працює [2, с. 15].

Поляризація українського суспільства найсильніше виявляється у зростанні доходів від власності та підприємницької діяльності, нерівності видатків на заощадження та придбання нерухомості й навіть нерівності видатків на купівлю непродовольчих товарів і оплату послуг. За оцінками дослідників, у руках заможних українців акумульовано приблизно 85 % усіх заощаджень у банківській системі, 57 % грошових доходів, 92 % доходів від власності, вони здійснюють 96 % видатків на покупку валюти [2, с. 15]. Тобто нині українські еліти забезпечують собі доходи, які багаторазово перевищують валовий внутрішній продукт на душу населення. Причому, чим нижчим є рівень продуктивності регіональної економіки і, відповідно, нижчим рівень життя населення регіону, тим сильніше проявляються контрасти.

Рівень доходів українців значно нижчий за рівень доходів громадян європейських країн із невисоким рівнем розвитку економіки: мінімальна місячна заробітна плата у країнах ЄС на 2009 р. становила у Португалії, Словенії, Мальті, Греції, Іспанії – від 500 до 1000 євро, Чехії, Польщі, Угорщині, Румунії та Болгарії – у межах 123–153 євро, в той час як в Україні – 50 євро [3, с. 45]. Кон'юнктура українського ринку праці неврівноважена й поєднує у собі протилежні тенденції: кон'юнктуру дефіциту і водночас надлишку праці. На 1 квітня 2010 р. офіційна статистика визнає існування в Україні 2 млн безробітних, з яких 518.9 тис. зареєстровані в Державній службі зайнятості. Однак за результатами моніторингу Національного форуму профспілок України (НФПУ) реальна кількість безробітних значно більша, орієнтовно вона становить 4 млн 588 тис. 700 осіб. Форум профспілок, на відміну від офіційних державних органів, враховує кількість безробітних, які не реєструються у службі зайнятості, а також різні форми прихованого безробіття – вимушені неоплачувані відпустки, скорочений робочий день чи тиждень [4]. Посилюється інтенсивність трудової еміграції працездатного населення (за експертними оцінками, нині за кордоном працюють понад 3.5 млн наших співвітчизників). Зростають показники старіння населення (питома вага населення, старшого за 50 років, у загальній чисельності населення України зросла до 33.4 %) [2, с. 19].

Таким чином, результатом реальної практики приватизації в Україні став не соціально орієнтований ринковий механізм, а так званий "олігархічний капіталізм", який в першу чергу задовольняє економічні інтереси великого капіталу. Його характеризують дві головні ознаки: загрозлива соціальна стратифікація; підпорядкування не лише держави, а й суспільства, інтересам олігархічного капіталу. Такий вектор розвитку України радикально гальмує просування країни шляхом соціально-економічного прогресу, європейської інтеграції та зміцнення її глобальної конкурентоспроможності. Директор програм соціально-економічної безпеки Міжнародної організації праці Гай Стендинг ще наприкінці 90-х років ХХ ст. писав стосовно України: "...країна, мільйони громадян якої стали маргіналами, може лише з великою натяжкою бути названа такою, що має умови для довгострокового соціального й економічного розвитку... Зараз слід припинити удавати, що реформи були добре спроектовані, або проведені, або ж, що вони не були проведені зовсім" [2, с. 4].

Слід відзначити, що приватизація в Україні принципово відрізняється від аналогічного процесу в країнах Європи. Приватизація, що проводиться в розвинених країнах, веде до підвищення ефективності економіки. У нас спостерігається інше: скорочення випуску продукції, падіння продуктивності праці, зростання витрат виробництва, погіршення інвестиційного клімату, моральне та фізичне старіння основних фондів, дискваліфікація кадрів. В українській економіці, на відміну від світової практики, ефективність функціонування виробничого капіталу у багато разів нижче, ніж торгового і, тим більше, фінансового. Внаслідок цього грошові кошти не тільки підприємців, а й держави прямують переважно не у виробничу сферу, забезпечуючи її поступальний розвиток, а до фінансових структур, що погіршує інвестиційний клімат, створює сприятливі передумови для різного роду протиправних дій.

Друга відмінність полягає в тому, що українська приватизація носить форсований характер, пов'язана з дуже стислими строками переходу власності з державної в приватну.

Третя принципова відмінність у тому, що економіка на момент початку приватизації була досить централізована і монополізована, що робило просту передачу промислових гігантів із державних рук у приватні навіть небезпечною. Це й створило умови для формування олігархічного капіталізму.

Аналіз суб'єктивного сприйняття людьми приватизації, її соціально-економічних результатів – появи приватної власності, розвитку приватного підприємництва та ринку праці, соціальної нерівності, конкуренції та ін. – є необхідною складовою соціологічного підходу до дослідження проблеми соціальної легітимності.

Потрібно зазначити, що проблема джерел надбання прав власності не є специфічно українською. Вона була характерною для періоду первісного нагромадження капіталу в розвинених країнах, і для посткомуністичних суспільств, що здійснюють приватизацію. Нелегітимність власності й прав бізнесу на управління нею як в очах власного населення, так і на думку влади, проявляється тоді, коли змінюються політичні стратегії, загострюються соціальні протиріччя або настає економічний спад. При цьому питання нелегітимності власності в умовах українського соціуму актуалізується у зв'язку з її надконцентрацією.

Соціальна легітимність – це "визнання, схвалення суспільством (соціальними групами, інститутами) функціонування того чи іншого типу соціальних відносин, а також діяльності соціальних груп, інститутів, індивідів, завдяки чому встановлюється, як правило, стан відкритості реалізації їх інтересів" [5, с. 283–284]. Зокрема соціальна легітимність приватної власності – це добровільна згода як мінімум більшості членів суспільства із інституціональним порядком приватно-власницьких відносин з огляду на його соціальну прийнятність та значущість. "Отже, соціальна легітимність наявна за умови, коли позицію легітимації обирають більше як 50 % респондентів, а соціальна нелегітимність – за умови, коли більше як 50 % респондентів обрали позицію делегітимації" [6, с. 72].

Коли досліджується соціальна легітимація приватної власності, об'єктом аналізу виступає приватна власність як соціальний інститут та процес її інституціоналізації. Можна вирізнити юридичні, економічні, політичні, соціологічні аспекти інституціоналізації приватної власності. Всі вони становлять предметні області відповідних наукових дисциплін. Попри взаємозалежність, ці аспекти відмінні. Юридичний аспект інституціоналізації приватної власності передбачає правове оформлення (легалізацію) інтересів та волі приватних власників, їхніх повноважень щодо володіння, розпорядження та користування об'єктами власності у законах, актах і нормах. Змістом економічного аспекту приватизації є трансформація сукупності економічних зв'язків і відносин між людьми з приводу привласнення факторів виробництва та інших об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення – виробництві, обміні, розподілі, споживанні. Політичний аспект проявляється у впливі приватної власності на формування політичної влади в суспільстві. Соціологічний аспект приватизації як інституціоналізації приватної власності перш за все акцентує увагу на перетворенні соціально-економічної структури та системи розшарування суспільства на верстви залежно від міри привласнення їх представниками факторів виробництва та інших об'єктів власності. Таким чином, осердя предметного змісту соціологічної моделі приватної власності становлять саме соціально-стратифікаційні вияви.

Ця теза досить актуальна у контексті окресленої проблеми. На думку М. Шульги, її зміст зводиться до того, що "легітимізація в суспільстві приватної власності структурувала за цією ознакою людей, залучених до суспільного виробництва" [7, с. 61]. Як показник розподілу власності у суспільному виробництві, місця людей у ньому та структурування суспільства на групи за мірою наявності приватної власності М. Шульга обрав фактор зайнятості: "З точки зору наявності власності є підстави припустити, що роботодавці є великими приватними власниками, самозайняті – дрібними, а наймані працівники не мають жодної приватної власності, окрім особистої". Аналізуючи соціально-стратифікаційний аспект приватизації, В. Резнік наголошує, що "окрім критерію володіння власністю (класична марксистська парадигма), слід також враховувати зайнятість (класова схема Дж. Голдторпа) та інші критерії" [6, с. 71].

Емпіричними показниками приватизації у вузькому розумінні (процес переміщення державних активів у приватну власність) є зміна у часі кількості підприємств, площі земель різного призначення та інших об'єктів за формами власності. Базу емпіричних показників інституціоналізації приватної власності доцільно розширити за рахунок емпіричних показників інституціоналізації (та, відповідно, соціальної легітимації) приватного підприємництва і ринку праці. В останньому випадку йдеться про соціально-економічні показники – зміни у часі розподілів працівників за секторами економіки, за сегментами ринку зайнятості та підприємствами (організаціями, установами) різних форм власності.

Згідно з класифікацією 2004 р., офіційний розподіл об'єктів за формами власності в Україні мав такий вигляд: 88.2 % – об'єкти приватної форми власності; 7.5 % – об'єкти комунальної та комунально-корпоративної форм власності; 4.2 % – об'єкти державної та державно-корпоративної форм власності [8, с. 319]. Розподіл середньорічної кількості працівників (крім працівників банків і бюджетних установ) та суб'єктів підприємницької діяльності за формами власності демонструє абсолютне домінування приватної форми власності серед інших форм: 75.2 % – частка зайнятих у межах приватної форми власності; 18.5% – частка зайнятих у межах державної та державно-корпоративної форм власності; 6.3% – частка зайнятих у межах комунальної та комунально-корпоративної форм власності [8, с. 322].

Із 2005 р. Міністерство економіки України почало оприлюднювати офіційні показники питомої ваги державного сектору в економіці. За його розрахунками, питома вага державного сектору станом на 2008 р. у вартості основних фондів і нематеріальних активах складала 16.4 %, у кількості штатних працівників – 15.3 % (без урахування банків і бюджетних установ) [9, с. 20]. На жаль, зараз ні Держкомстат, ні Міністерство економіки не оприлюднюють відповідну

інформацію по комунальному сектору. Тому точне визначення часток державної і комунальної власності в українській економіці на сьогоднішні є проблематичним. Таким чином, за роки приватизації приватна власність на засоби виробництва пройшла шлях соціальної легалізації й стала домінувати в сучасному українському суспільстві за показником кількості суб'єктів господарювання.

Наведені вище дані дозволяють констатувати головну тенденцію зміни структури зайнятості населення України впродовж років приватизації – скорочення частки державного та зростання частки приватного секторів. Зазначені інститути ринку відтворилися після майже 70-річчя (на Заході України – 50-річчя) функціонування інститутів державної власності на засоби виробництва, адміністративно-командного регулювання виробництва, розподілу, обміну, споживання та зайнятості населення. Перед більшістю громадян ринкові інститути постають як соціальна реальність, до якої необхідно адаптуватися. Показниками успішної адаптації, отже й вдалого завершення процесу інституціоналізації приватної власності, можуть бути суб'єктивні реакції громадян щодо нових соціально-економічних умов їх життєдіяльності.

Дані соціологічних досліджень демонструють, що переважна частина громадян України підтримує інститут приватної власності. Зокрема, результати соціологічного опитування Центру "Социс" на тему "Реформи, бізнес і політика", проведеного в 2007 р., свідчать, що більшість українських громадян толерантно ставиться до приватної власності, тією чи іншою мірою адаптувалися до умов ринкового простору. Однак слід зазначити, що вони донині перебувають під впливом радянських стереотипів та ліво-популістських гасел відносно грошей, великої приватної власності й бізнесу. Так, 74 % українців вважають, що держава повинна захищати приватну власність і заохочувати розвиток національного бізнесу, але це не заважає майже 70 % громадян підтримувати гасло реприватизації об'єктів великого бізнесу в Україні. 73.5 % респондентів переконані, що бізнес сприяє підвищенню добробуту суспільства, але водночас 50.4 % опитаних вважають, що нагромадження грошей у руках бізнесу робить бідними і державу, і громадян. 50 % респондентів прагнуть відкрити свою власну справу, майже 40 % із них мають досвід підприємництва, а підприємці й банкіри – найкращі професії для їхніх спадкоємців. Однак понад 38 % українців вважають, що великий бізнес досяг успіху аморальними й протизаконними методами. Його пов'язують із корупцією й збереженням "непрозорих" правил гри (65 %), із прагненням заробити побільше й виїхати за кордон (56 %).

Ставлення народу до приватної власності парадоксальне: "своя" власність бажана й недоторканна, а чужа, особливо велика приватна власність, може бути експропрійована. Настільки ж неоднозначне став-

лення до бізнесу й підприємництва. З одного боку, негативно сприймається роль великого бізнесу в сучасній Україні, а з іншого – приватна власність розглядається як найефективніша. Більшість людей виражають готовність зайнятися підприємництвом або працювати на приватному підприємстві. Третина українців вважає, що великий бізнес повинен брати відповідальність за здійснення економічних реформ і розв'язання соціальних завдань. Роль бізнесу оцінюється з ліберальних позицій [10].

Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 р. дослідила питання "Що є важливим для успішного розвитку України?". Було опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та Автономній Республіці Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. У переліку найважливіших факторів успішного соціального розвитку України були названі: зведення до мінімуму втручання держави в економічні процеси (40.6 %); поява сильного лідера, який має широкі владні повноваження (60.0 %); забезпечення свободи підприємницької діяльності (70.5 %); розвиток ринкової економіки (76.5 %); втілення ідей рівності та справедливості (88.4 %); гарантування державою соціального захисту громадян (96.3 %); створення правової держави (91.7 %) [11].

У ході цього соціологічного дослідження було поставлено запитання: "В якій мірі Ви готові зайнятися підприємницькою діяльністю?". "Я вже цим займаюся" – відповіло 6.7 % респондентів; "Маю намір цим зайнятися найближчим часом" – 5.8 %; "Цілком ймовірно, що цим можу зайнятися" – 19.8 %; "Мало ймовірно, що цим займатимусь" – 22.4 %; "Впевнений, що цим не займатимусь" – 38.4 %; "Важко відповісти" – 6.8 %. [12]. Отже, більша частина респондентів не заперечує необхідності в сучасному українському суспільстві приватної власності, а, навпаки, вважає, що для успішного розвитку країни необхідний подальший розвиток ринкової економіки і забезпечення свободи підприємництва. Водночас очевидно, що державі відводиться патерналістська роль, при цьому "сильна влада" лідера одержує як легальність, так і легітимність.

Таким чином, можна говорити не тільки про особливості суспільної свідомості, що суперечливо поєднує в умовах соціальної аномії елементи соціального минулого й сьогодення, а й про крах однієї з ілюзій приватизації. Поява широкого прошарку агентів ринкової економіки (соціально активних підприємців) не стала автоматичним результатом проведених соціальних перетворень. У нашому випадку альтернативна група становить 32.3 % (без урахування частки респондентів, що не визначили свою позицію).

Результати соціологічних досліджень також свідчать, що регіональні відмінності рівня соціальної легітимності приватної власності неістотні. Наявна незначна залежність вибору експертами позитивних і негативних тверджень про приватну власність від регіонального чинника. Відсотковий показник вибору позиції соціальної легітимності приватної власності на 2.9 % вищий серед експертів із західних областей України [13, с. 61–85].

Однак якщо дослідження ставлення населення України до інституту приватної власності не виявляє суттєвих регіональних відмінностей, то вивчення кореляції між віковими категоріями населення та оцінками результатів приватизації демонструють яскраво виражену амплітуду коливань, що неважко пояснити: два десятиліття приватизації по-різному відобразились на житті поколінь, виявили співвідношення переможців і переможених, оскільки відмінності між поколіннями тим вагоміші, чим масштабніші історичні зміни [14, с. 298].

Сучасна молодь не брала участі у розподілі власності на початку 90-х років ХХ ст. Вона скептично ставиться до життєвого досвіду батьків, оскільки він набутий в умовах суспільства, від якого вони відреклися. З іншого боку, молодь не може повною мірою орієнтуватися на майбутнє, оскільки воно в умовах перехідного періоду не визначене. Тому молоде покоління, зважаючи на ситуацію, що склалася на цей момент, використовує мінливі правила гри у конкурентному середовищі. На думку Ю. Левади, молоді люди у віці до 25 років – "це ті, хто не лише вільний від радянської спадщини, але вільний також від зламів, очікувань і розчарувань останніх 15 років, від боротьби за будь-які соціальні цілі. Вони нічого не обирали і тим більше не виборювали, їм ні до чого не потрібно пристосовуватися. Вони отримали в готовому вигляді політичні й економічні "стани" свого дому і стурбовані лише тим, яким чином найзручніше в ньому облаштуватися. Вони загалом прихильні до наявного "ринку" та обмеженої політичної різноманітності, але не тому, що віддали перевагу їм щодо інших порядків, а тільки тому, що нічого іншого не бачили" [14, с. 296–297].

Таким чином, для більшості громадян України ринкові інститути постають не як соціальні рецидиви, а радше як соціальні інновації, до яких необхідно адаптуватися. Адаптація означає вибір нових і адекватних своїм можливостям соціальних статусів, опанування відповідних ролевих поведінкових моделей, пошук своєї "лакуни" у новому соціально-економічному просторі. Індикаторами успішності цієї адаптації, а відтак – перспектив успішності завершення процесу інституціоналізації приватної власності та ринкової економіки загалом можуть бути суб'єктивні реакції громадян щодо нової соціально-економічної реальності та процесів її формування.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати: у результаті процесу приватизації в Україні не відбулося головного – відділення бізнесу від влади. Бізнес, власність залишаються переважно залежними від держави, діючої влади, окремих посадових осіб. Симптом цього – високий рівень корупції, переплетення інтересів представників владних і бізнесових структур. Наслідки – гальмування становлення цивілізованих ринкових відносин, формування середнього класу й громадянського суспільства в Україні. Тому перехід української економіки на розвиток за європейською ринковою моделлю, вирішення проблем легалізації власності й капіталів значною мірою лежать у політичній площині й потребують докорінної зміни соціальних відносин, що склалися в Україні.

Приватизація в Україні дала неоднозначні результати. З одного боку, вона стимулювала приватну ініціативу й була одним із важливих факторів виходу країни із глибокої системної кризи 90-х років ХХ ст. З іншого – приватизація не виправдала очікувань, у більшості випадків її результатом не стала поява ефективного власника, приватизація створила серйозний дисбаланс приватних і суспільних інтересів, концентрацію власності в руках олігархічних структур. Серйозною проблемою залишається недостатня легітимність створеного приватного капіталу, що формувався в умовах численних порушень чинного законодавства.

Стан приватновласницьких домагань більшості населення сучасної України свідчить, що інститут приватної власності загалом у сучасному українському суспільстві визнається соціально легітимним. Нелегітимними натомість є процеси приватизації та набута у такий спосіб приватна власність у вигляді великих підприємств і колосальних земельних угідь. Але це припущення потребує поглибленої емпіричної перевірки. Перспективи подальших розвідок пов'язані із використанням нових емпіричних індикаторів стану соціальної легітимності (нелегітимності) приватної власності у межах масових соціологічних опитувань, а також з отриманням і аналізом нових емпіричних даних.

Як вважають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, "пріоритетним завданням подальшої приватизаційної політики є забезпечення суспільної довіри до приватизаційних процесів. Це дозволить уникнути в подальшому небезпеки поновлення дискусій щодо правомірності укладення приватизаційних угод, які вже завдали суттєвого негативного впливу інвестиційному іміджу України" [15, с. 6]. Отже, потрібно: *по-перше*, відкрито й зрозуміло сформулювати стратегію приватизації в загальному контексті стратегії розвитку економіки України; *по-друге* забезпечити прозорість і аргументованість політичних рішень щодо приватизації ключових підприємств національної економіки; *по-третьє*, системно протидіяти будь-яким способам тіньового відчуження об'єктів державної власності; *по-четверте*, забезпечити прозорість процесів приватизації та їх системного моніторингу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кочетков Г. В.* Корпорация: американская модель / Г. В. Кочетков, В. Б. Сурьян. — СПб. : Издат. дом "Питер", 2005. — 736 с.
2. *Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства* / за заг. ред. В. Є. Воротіна. — К. : НІСД, 2009. — 108 с.
3. *Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку* : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2009. — 655 с.
4. *В Україні 4,5 млн безработных* // *News online.ua* : економіка и бизнес. — Режим доступа : <http://news.online.ua/293651>.
5. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / за ред. В. І. Воловича. — К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
6. *Резник В.* Приватизація в Україні як соціально-економічний процес: об'єктивні показники та суб'єктивні оцінки / В. Резник // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2006. — № 2. — С. 66–89.
7. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства* : наук. доп. і повідом. II Всеук. соціолог. конф. / за ред. М. О. Шульги. — К., 2002. — 533 с.
8. *Статистичний щорічник України за 2004 рік* / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2005. — 591 с.
9. *Державний сектор і функції держави у період кризи* / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, О. М. Кошик, К. М. Агеєва, Д. П. Згортюк. — У надзаг. : Центр економічного розвитку. — К., 2009. — 129 с.
10. *Шість українських мифов* // *Обозреватель.* — Режим доступа : <http://www.obozrevatel.com/news/2010/12/28/412845.htm>.
11. *Що є важливим для успішного розвитку України?* : соціологічне опитування // Центр Разумкова. — Режим доступа : <http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll id=336>.
12. *Якою мірою Ви готові зайнятися підприємницькою діяльністю?* : соціологічне опитування // Центр Разумкова. — Режим доступа : <http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll id=362>.
13. *Пасхавер О.* Українські реформи, або Приватизацію ніхто не любить / О. Пасхавер // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2003. — № 4. — С. 61–85.
14. *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. — 653 с.
15. *Українська приватизація: перспективи та пріоритети* : аналіт. доп. і мат. "круглого столу" / Я. А. Жаліло та ін.; за заг. ред. В. Є. Воротіна. — К. : НІСД, 2008. — 58 с.